

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

سۇپاخۇن سوۋۇروف

ھەققىدە ستالىنغا يوللانغان

مەلۇمات

«مەن كەچكەن كېچىكلەر» دىكى

سوۋېت جاسۇسلىرى

نەبىجان تۇرسۇن

(تارىخ پەنلىرى دوكتورى)

سۇپاخۇن سوۋۇروف ھەققىدە ستالىنغا يوللانغان مەلۇمات (1)

سۇپاخۇن سوۋۇروف 20-ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى مۇھىم شەخسلەرنىڭ بىرى. ئۇ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ھەربىي ئىشلار تارىخىدا ئاددىي بىر قوزغىلاڭچىدىن مەخسۇس ھەربىي مەكتەپ پۈتتۈرۈپ، ئىزۋوت، روتا ۋە پولك كوماندىرلىق دەرىجىسىگىچە بولغان 20 يىللىق ھەربىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن شۇنىڭدەك ئۆز قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، بىۋاسىتە قانلىق جەڭلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن ھەربىي قوماندانلارنىڭ بىرىدۇر. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ ئەڭ شاۋكەتلىك قىسمى 1945-يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈپ، بىر روتا ئۇيغۇر ئەسكەرنى باشلاپ، ئىلى ھۆكۈمىتى تەرەپكە ئۆتۈشى ھەمدە ئۇنىڭ ئاقسۇ جەڭ مەيدانلىرىدىكى ھەربىي پائالىيەتلىرى بىلەن ئالاھىدە مۇناسىۋەتلىكتۇر، بەلكى ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ بۇ سەھىپىسى بولمىغان بولسا، سۇپاخۇن سوۋۇروف دېگەن مەزكۇر جاراڭلىق ئىسىم تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالالمىغان ۋە خەلقنىڭ مۇنداق يۇقىرى سۆيگۈسى ھەم ھۆرمىتىگە ئېرىشەلمىگەن بولار ئىدى. سۇپاخۇن سوۋۇروفنىڭ ھاياتىنىڭ ئەنە شۇ جەڭگىۋار ۋە شەرەپلىك قىسمى ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلى ھۆكۈمىتى، جۈملىدىن ئەلخان تۆرە ۋە ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق داھىيلارنىڭ، ئىۋان پالنىوف ۋە ئىسساقبەك مۇنونوف قاتارلىق باش قوماندانلارنىڭ يۇقىرى ھۆرمىتى ھەم تەقدىرلىشىگە ئېرىشىپلا قالماستىن بەلكى ئىلى ئىنقىلابىنى باشتىن ئاخىرى قوللىغان ۋە مەزكۇر مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنى كرىمىلنىڭ

ئىستراتېگىيىلىك پلان ۋە مەنپەئەتلىرىنىڭ تەركىبى قىسمىغا كىرگۈزگەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىي رەھبىرى يوسىف ستالىن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەرنىڭمۇ قۇلىقىغىمۇ يەتكەن ئىدى .

ئەلۋەتتە، ستالىننىڭ سۇپاخۇن دېگەن ئىسىمدىن غۇلجىدىكى سوۋېت گېنېراللىرى ئارقىلىق خەۋەر تېپىشى تەبىئىي. مېنىڭ مۇنداق دېيىشىمدىكى سەۋەب شۇكى، غۇلجىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي-سىياسى مەسلىھەتچىلىك ئورگىنى ھېسابلىنىدىغان 2-دومىنىڭ مەسئۇلى، گېنېرال مايور ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ ئېگناروۋ ئاقسۇ ئورۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، سۇپاخۇن ھەققىدە موسكۋاغا بىۋاسىتە مەلۇمات

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

يوللىغان بولۇپ، بۇ مەلۇمات « ستالىننىڭ ئالاھىدە پايكىسى » دەپ ئاتالغان ستالىنغا مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەرنىڭ ئارخىپىدا ساقلانغان. ئەمما، سوپاخۇن سوۋۇروف ئەينى ۋاقىتتا ئۆزى ھەققىدە ستالىنغا يوللانغان مەزكۇر مەلۇماتتىن بىخەۋەر بولۇپ، 2-دومنىڭ مۇتلەق مەخپىي تۇتۇلدىغان مەزكۇر ھەرىكەتلىرى ۋە مەخپىي تېلېگرامما - ھۆججەتلىرىدىن سوپاخۇن ئەمەس، ھەتتا جۇمھۇرىيەت رەئىسى ئەلىخان تۆرە ۋە ئەخمەتجان قاسىمىلەرنىڭمۇ خەۋەر تېپىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى . يېقىندا مەنسوپاخۇن سوۋۇروفنىڭ بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان 496 بەتلەك «مەن كەچكەن كېچىكلەر» ناملىق ئەسلىمىسىنى ئامېرىكا پايتەختى ۋاشىنگتوندا ئوقۇپ چىقتىم .

مەن ئالدى بىلەن زور قىزىقىش ئىچىدە ئەسەرنىڭ كېيىنكى بەتلەرى، يەنە سوپاخۇن سوۋۇروفنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ، غۇلجىغا كېلىشىدىن تارتىپ، ئاقسۇ جەڭ مەيدانلىرىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى پائالىيەتلىرىگە ئائىت تەپسىلاتلارغا كۆز يۈگۈرتتىم . ئەپسۇسكى، ئەسلىمىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىللىي ئارمىيە تەرەپكە ئۆتۈشكۈچە بولغان جەريانلارغا بېغىشلانغان. بىراق، ئۇنىڭ 1945-يىلى، 6-ئايدىن 1949-يىلى 12-ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھەربىي ھاياتى، بولۇپمۇ كىشىلەر ئەڭ قىزىققان ئاقسۇ جەڭ مەيدانلىرىدىكى پائالىيەتلىرىگە ئائىت تەپسىلاتلار يېتەرلىك تەپسىلىي يېزىلمىغان . بۇ ئەمەلىيەتتە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجى ئەڭ كۆپ قىسمى بولۇپ، كۆپلىگەن تەپسىلاتلار يورۇتۇلماي ئۆتۈپ كېتىلگەن، بۇنىڭدىكى سەۋەب ھازىرچە ئېنىق ئەمەس، ئەلۋەتتە، قاتتىق سېنزۇرا ئاستىدىكى بۇ ئەسەرنىڭ خۇددى سوپاخۇننىڭ ھاياتىغا ئوخشاشلا ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ مۇساپىلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ ئاخىرى يورۇقلۇققا چىققانلىقى ئوقۇرمەنلەرگە ئايان ھەم خۇشاللىنارلىق ۋەقە !

مەن بۇ ئەسەرنى ئوقۇپ كۆپلىگەن تەسىراتلارغا ئىگە بولدۇم، بولۇپمۇ ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مىللىي ئىنقىلاپقا كۆرسەتكەن تەسىرلىرىگە ئائىت ئۇچۇرلارنىڭ تارىخ تەتقىقاتى ئۈچۈن پايدىلىنىش قىممىتى بارلىقىنى ھېس قىلدىم . نەتىجىدە مەن قولۇمغا قەلەم ئېلىپ سوپاخۇن سوۋۇروفنىڭ ئەسەردىكى قىسمەن

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

نۇقتىلارنى ئىزاھلاش ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەزى خادىملىرى ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنى چوڭقۇرلىتىش قارارىغا كەلدىم .

1 . پېشقەدەم قومانداننىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغان ئەسلىمىلەر

مەن ئەسلىمنى ئوقۇۋېتىپ، سوپاخۇن ئاكا بىلەن 1996-يىلىنىڭ ئەتىياز ئېيىدا ئۇنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرۇپ قىلغان سۆھبەتلىرىمنى ئەسلىدىم . ئۇزۇندىن بۇيان نامىنى كۆپ ئاڭلىغان، دىدارىنى بىر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغان مەزكۇر زات مېنى ئۆز ئۆيىدە ئىللىق چىراي بىلەن قارشى ئالدى . سوپاخۇن ئاكا نىڭ دادام بىلەن يېقىن تونۇشلۇق ۋە كۆپ سۆھبەتداشلىق مۇناسىۋىتى بار ئىدى . دادام ئۆزى بىر تارىخى ۋەقەلەرگە قىزىققۇچى ھەم ئىزدەنگۈچى بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇنداق تارىخى شەخسلەرنىڭ كۆپىنى ئىزدەپ تېپىپ ئۇلار بىلەن ئۆتكەن ۋەقەلەرھەققىدە پاراڭلىشىشنى ھەم يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخى ۋەقەلىرى ھەققىدە بىر قىسىم ماقالىلارنىمۇ يېزىپ ئېلان قىلغان ئىدى .

مېنىڭ موسكۋادا مەخسۇس ئۇيغۇر تارىخى ئوقۇۋاتقانلىقىم، ئەينى ۋاقىتتا ئۈرۈمچىدىكى كۆپلىگەن پېشقەدەم زىيالىيلارنىڭ قىزىقىشىغا ئۇچرىغان ھەمدە ئۇلارنى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50-40-1930 يىللىرىدىكى موسكۋانىڭ ئۇيغۇر سىياسىتى ۋە جۇڭگو سىياسىتىنى، جۈملىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىدىكى تەسىرلىرىنى ئەسلەتكەن ئىدى . چۈنكى، 20-ئەسىرنىڭ 50 يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغانلىقى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ۋە مەدەنىيەت ئېڭى ھەم سىياسىي تەقدىرىدىن چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقى ھېچكىمگە سىر ئەمەس .

مەن، 1990-يىلى، سوۋېت-جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرى نورماللىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە تۇنجى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ دوكتور ئاسپىرانتلىقىغا تاللىنىپ، مەزكۇر ئاكادېمىيىنىڭ شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىغا ئوقۇشقا كىرگەن ئىدىم . مۇنداقچە قىلىپ، ئېيتقاندا سابىق چاررۇسىيە ۋە كېيىنكى سوۋېت ئىتتىپاقى ھەمدە 1991-يىلىدىن كېيىنكى رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ ئەڭ ئالىي شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئىنستىتۇتى ھېسابلىنىپ، 150

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

يىللىق تارىخقا ئىگە بولغان مەزكۇر بىلىمدەرگاھىدا مەيلى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرى بولسۇن ۋەياكى ئۇيغۇر ئېلى ئۇيغۇرلىرى بولسۇن، ئۇلار ئارىسىدىن تۇنجى قېتىم مەزكۇر ئىنىستىتۇتتا تارىخ پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسىنى ياقلاپ، ئۇنۋان ئالغان ئىدىم. مەن 1985- يىلىدىن 1996- يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۈرۈمچىدە كۆپلىگەن پېشقەدەم زىيالىيلار بىلەن سۆھبەتداش بولدۇم. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئابدۇرېيىم ئۆتكۈر، ھاجى ياقۇپ، ئىبراھىم مۇتسى، ئابدۇشۈكۈرمۇھەممەد ئىمىن، شەرىپىدىن ئۆمەر، ئابدۇللا تالىپ قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. ئەلۋەتتە، بۇ جەريانلاردا مەنە يەنە باشقا ئونلىغان ئەينى ۋاقىتتىكى تونۇلغان ئۇيغۇر مۇتەخەسسسلرى، دوتسېنت- پروفېسسورلىرى، ئەدىبلرى ۋە زىيالىيلرى بىلەنمۇ سۆھبەتداش بولدۇم ھەتتا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بىلەن خىزمەتداش بولدۇم. بۇ جەرياندا مەن يەنە بىر قىسىم تارىخىي شاھىدلارنىڭ ۋەقەلىرىنى ئاڭلىدىم. بۇلارنىڭ ئارىسىدا مەن ئۈچۈن ئىككى شەخس، سوپاخۇن سوۋۇروف بىلەن سەيدۇللا سەيفۇللايوف ئەڭ ئۇنتۇلماس تەسىراتلارنى قالدۇرغان ئىدى .

سوپاخۇن ئاكا دادامدىن مېنىڭ تەتىلگە قايتىپ كەلگەنلىكىمدىن خەۋەرتىپىپ مەن بىلەن پاراڭلىشىشنى ئېيتتىتۇ. مەنمۇ ئالاھىدە خۇش بولۇپ، دادام بىلەن بىرگە سوپاخۇن ئاكىنىڭ ئۆيىگە باردىم. تەخمىنەن تۆت سائەت ئەتراپىدا سوزۇلغان سۆھبەتلەر جەرياندا سوپاخۇن ئاكىپىشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بەردى. مەنمۇ بەزى سوئاللارنى قويدۇم. سۆھبىتىمىزنىڭ مۇھىم تېمىلىرىنىڭ بىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا مىللىي ئىنقىلابقا قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ۋە ئارىلاشقانلىقى مەسىلىسى بولدى. سوپاخۇن ئاكا بۇ ھەقتە ئۆزىنىڭ بەزى قاراشلىرىنى ۋە كۆرگەن پاكىتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى .

مەن ئۇنىڭغا، 1949- يىلى، 8- ئايدا ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار سوۋېت ئىتتىپاقىدا قازا قىلغاندىن كېيىن، ئىككىنچى نۆۋەتلىك ۋەكىللەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە سەيفىدىن ئەزىز بىلەن بېيجىڭغا بارغان ئالمىجان ھاكىمبايىفنىڭ مەن ئوقۇغان ئەشۇ ئىنىستىتۇتتا 1950- يىللاردىن تارتىپ، تاكى ۋاپات بولغان 1991- يىلىغىچە ئىشلىگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردىم. بۇ ئىنىستىتۇتتىكى بىر قىسىم

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

پېشقەدەم كىشىلەر سوۋېت - جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرىگە ئائىت كىشىلەر ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى بولغان ئالىمجان ھاكىمبايېف سوۋېت تەرەپنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن سەيفىدىن گە ھەمرا بولۇپ، بېيجىڭغا بارغان ھەمدە بارلىق سورۇنلاردا بىرگە بولغان ئىدى. ئۇ، 1950-يىللارنىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ، ئۆمۈر بويى موسكۋادا ئىشلىگەن. ئۇ، 1930-يىللاردىكى ۋە 1944-1949-يىللاردىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى ھەققىدە تەتقىقات قىلىپ، بۇ ھەقتە ئاشكارا ۋە يېپىق شەكىلدە بىر قانچە ئەسەرلەرنى يازغان ئىدى.

بۇ ئىنستىتۇتتا يەنە ئابدۇراخمان كالىموف ئىسمىلىك قىرغىزىستاننىڭ قاراقول شەھىرىدە تۇغۇلغان بىر تۇڭگان ئالىمى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتى تېخىمۇ قىزىقارلىق ئىدى. ئۇ 1944-يىلى، 12-ئايدا قىرغىزىستاندا تەشكىللەنگەن «باتۇر» ئەترىتىنىڭ تەركىبىدە سۈيدىڭ ۋە كۈرەدىكى جەڭلەرگە قاتنىشىپ، كېيىن مەنسۇر لومىيوفنىڭ تۇڭگان پولكىنىڭ شىتاب باشلىقىلىق ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرغان ھەمدە جىڭدىكى جەڭلەرگە قاتناشقاندىن كېيىن، 1946-يىلىنىڭ 6-ئېيىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كېتىپ، كېيىن موسكۋادا ئوقۇپ، تۇڭگان تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان ئىدى. ئابدۇراخمان كالىموف ئۇيغۇر تىلىدا ياخشى سۆزلەيتتى، ئۇ تاكى سوۋېت ئىتتىپاقى بىمىرلىگىچە ئۆزىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن ئىلىغا ئەۋەتىلىپ، گومىنداڭ بىلەن ئۇرۇش قىلغان تارىخىنى يوشۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. چۈنكى، ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت بىخەتەرلىك ئورگانلىرى ئۇلارغا بۇ ئىشنى ھېچقاچان ۋە ھېچكىمگە تىنماسلىق ھەققىدە تىل خەت ئالغان ئىكەن. كابلوف بىر ئۆمۈر ئۆز سىرىنى ئاشكارىلىيالمى، قىيىنچىلىقتا ئۆتكەن، ئۇنىڭغا «ۋەتەن ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەن» دېگەن شەرەپلەرمۇ بېرىلمىگەنلىكى ئۈچۈن بىر ئېغىز ئۆيدە قىيىنلىپ ياشاشقا مەجبۇر بولغان. ئاخىرى ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى ك گ ب سىگە خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى قىلغان خىزمىتىگە يېڭىدىن باھا بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا ك گ ب ئاخىرى ئۇنىڭغا ۋەتەن ئۇرۇشى قاتناشقۇچىلىرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلىش بۇيرۇقى چىقىرىپ، چوڭراق ئۆي تەقسىم قىلىپ بەرگەن. بىراق، ئۇنىڭغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ يىمىرىلىپ، ئۆز سىرىنى ئاشكارە ئېيتىۋالمايدىغان

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

بولسىمۇ، بىراق قېرىپ يېشى بىر يەرگە بارغان ئىدى. ئابدۇراخمان كالىموف بۇ ھېكايىلىرىنى ئۆز ئاغزىدىن ماڭا سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. ئەمما، ئۇ ئالىمجان ھاكىمىيىنى ياخشى كۆرمەيتتى ۋە ھاكىمىيىنى ئىككى يۈزلىمىچىلىك بىلەن سۆككەن ئىدى. مەن سوپاخۇن ئاكىغا ئۆزۈم كۆرگەن بۇ زات ھەققىدە ۋە باشقا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۇچراشقان پېشقەدەم مىللىي ئازادلىق ئىنقىلاب قاتناشقۇچىلىرى ھەققىدە سۆزلەپ بەردىم .

ھەقىقەتەن بۇ يىللاردا 20-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر ئېلىدە يۈز بەرگەن سىياسىي ۋەقەلەرنىڭ كۆپلىگەن شاھىدلىرى دۇنيانىڭ ھەممىلا يېرىدە ھايات بار ئىدى. ئەپسۇس ئۇ ۋاقىتلاردا تېخى ياش ۋە تەجرىبە كۆپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ زاتلارنىڭ ھەممىسىنى تېپىپ زىيارەت قىلىپ، كۆپلىگەن بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى توپلاشقا ئەھمىيەت بەرمىگەن ئىكەنمەن، ھازىر بۇنىڭدىن كۆپ ئەپسۇسلىنىمەن. بىر تارىخچى ئۈچۈن پۈتۈن ۋەقەلەرنى كىتابتىنلا ئەمەس، تىرىك شاھىدلاردىنمۇ ئۆگىنىش تېخىمۇ مۇھىمدۇر .

1996 - يىلىنىڭ باھار ئايلىرىدا يەنە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىڭ پېشقەدەم كادىرلىرىدىن بىرى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مەن خىزمەت قىلغان يىللىرىدىكى سابىق مۇدىرى ھاكىم جاپپارئاكىنىڭ باشلىشى بىلەن سەيدۇللا سەيفۇللايېف بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇزۇن سۆھبەتلەردە بولغان ئىدىم. سەيفۇللايېف ئۆزىنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىغا قانداق قاتناشقانلىقى ۋە ئالمۇتا ئەتراپىدا فاتىخ باتۇرقاتارلىقلار بىلەن قانداق تەربىيىدىن ئۆتكەنلىكىگە ئائىت ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. كېيىن، ئۇ بۇ ۋەقەلەرنى ماقالە ۋە ئەسلىمە قىلىپ ئېلان قىلدى. سەيفۇللايېف بىلەن بولغان سۆھبەتتىمۇ ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىغا كۆرسەتكەن تەسىرلىرى ھەققىدە توختالغان ئىدى .

سەيفۇللايېف سۆزىدە مەندىن ئالىمجان ھاكىمىيىنىڭ موسكۋادا ئىكەنلىكىگە ئائىت ئۇچۇرلارنى سورىدى، مەن ئۇنىڭغا ئالىمجان ھاكىمىيىنى ھەققىدە بىلگەنلىرىمنى سۆزلەپ بەردىم. سەيفۇللايېف بۇ ئادەمنىڭ ئەسلىدە ئۆزبېكىستاندا تۇغۇلغان، ئۆزبېك مىللىتىدىن كېلىپ چىققان، چۆچەكتىكى باي شەخسلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئەسلىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەخپىي خادىمى بولۇش

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

ئېھتىماللىقنىڭ چوڭلۇقىنى، بەلكى، ئۇنىڭ بېيجىڭغا بېرىشىنى موسكۋا بەلگىلىگەنلىكىدە شەك يوق ئىكەنلىكىنى قەيت قىلدى. بۇ سورۇندا ھاكىم جاپپارمۇ بار بولۇپ، ئۇ ئەلخان تۆرە ھەققىدە تۇنجى قېتىم ماقالە يېزىپ، ئۇنىڭ تاشكەنتتىكى ھاياتى ۋە قانداق قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كېتىلگەنلىكىنى بايان قىلغان ئىدى. ھاكىم جاپپارنىڭ بۇ ماقالىسى كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ئەلخان تۆرە ھەققىدە چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشىدا مۇھىم مەنبەلىك رول ئوينىدى ۋە ھازىرغىچە پايدىلىنىماقتا. ئۇزۇن مەزگىل مائارىپ ساھەسىدە ئىشلىگەن بۇ زات ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدىكى مائارىپ ۋە ئەخمەتجان قاسىمنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى قاتارلىق تېمىلاردا ماقالىلار يازغان ئىدى.

سۆزىمىزگە كەلسەك، سوپاخۇن سوۋۇروفنىڭ ئۆيىدە بولغان سۆھبەت جەريانىدا، مەن ئۇنىڭ ئاقسۇ جەڭ مەيدانىنى ئەسلىگىنىدە ناھايىتى غەزەپلەنگەنلىكى، ئاقسۇنى ئازاد قىلالماي پاجىئەلىك تۈردە ئاقسۇدىن چېكىنگەنلىكىدىن چوڭقۇر ئەپسۇسلانغانلىقىنى چۈشەنگەن ئىدىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئەۋەتكەن ھەربىي مەسلىھەتچى خادىملارنىڭ ھاكاۋۇرلۇقلىرى ھەم بەزى رەھبىرىي شەخسلەرگە بولغان نارازىلىق پىكىرلىرىنىمۇ يوشۇرمىغان ئىدى. مەن ئۇنىڭ ئەلخان تۆرە ۋە ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلەرگە بولغان قارىشىنى سورۇغىنىمدا ئۇ بۇ ئىككى زاتنى ئەڭ يۈكسەك ئورۇنغا قويغان ئىدى. شۇ قېتىملىق سۆھبەتتىن كېيىن مەزكۇر پېشقەدەم قومانداننىڭ ئۆزى قاتناشقان بۇ ئىنقىلابقا نىسبەتەن ئۆزىگە خاس بولغان، باشقىلاردىن پەرقلىق باھا بېرىش ئىدىيىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ ھېس قىلغان ھەم يەنە ئۇنىڭ ئاغزىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي مەسلىھەتچىلىرى زاكىر ۋە ئىسكەندەر قاتارلىقلارغا بولغان ئاچچىقلىرىنى ئاڭلاپ، بۇ ئىسىملارنىڭ ئۇ كىشىنىڭ مېڭىسىگە چوڭقۇر ئورۇنلاشقانلىقىنى چۈشەنگەن ئىدىم.

سۆھبىتىمىز جەريانىدا يەنە مىرزىگۈل ناسىروف ھەققىدىمۇ پاراڭ بولدى. مەن بۇ كىشىنىڭ قازاقىستاننىڭ چىلەك رايونىدىكى بىر كالىخوزنى باشقۇرۇپ، بوز يەر ئېچىش بويىچە 1950-60-يىللاردا پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە داڭ چىقىرىپ، ئۇدا ئىككى قېتىم لېنىن ئوردېنى بىلەن مۇكاپاتلانغانلىقى، ئۇنىڭ قازاقىستاندا يۇقىرى ئابرويغا ئىگە زات

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردىم. بىراق، سوپاخۇن ئاكا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئوفتسېرى بولۇپ، گېرمانىيە ئارمىيىسىگە قارشى جەڭلەردە چېنىققان بۇ كوماندىرنى ئانچە ياقتۇرمايتتى. ئۇ، ئاقسۇدىن چېكىنىش جەريانىدا مىرزىگۈل ناسىروفنىڭ ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن سوپاخۇن قوشۇنلىرىغا ماسلاشمىغانلىقى ھەم يارىماسلىق قىلغانلىقىدىن ئاچچىقى كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى. ئەمما ئۇ يەنىلا مىرزىگۈلنى ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى يوشۇرمىدى .

مەن ئەنە شۇ قېتىملىق سۆھبەتتىن كېيىن سوپاخۇن ئاكىنى كۆرمىدىم، ئەمما ئۇنىڭ بەزى ئەسلىملىرىنى ئىشتىياق بىلەن ئوقۇدۇم. 2001-يىلى، ئۇنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ھەربىي ئىشلار تارىخىدىكى ھەقىقىي قوماندان سوپاخۇن سوۋۇروفغا بولغا ھۆرمىتىمنى يەنە بىر قېتىم بىلدۈردۈم. مەخسۇس ھەربىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن ۋە مىللىي ئارمىيىنىڭ پولكوۋنىكى بولغان ھەم مىللىي ئارمىيىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك كوماندىرلىرى ئارىسىدا ئەڭ ئۇزۇن مەزگىل ھەربىي خىزمەت ئۆتىگەن كەسپىي ھەربىي خادىم سوپاخۇن سوۋۇروفنىڭ 1950-يىلىدىن كېيىن ھېچقانداق چوڭ ھوقۇق تۇتمىغانلىقى، ۋە بۇرۇنلا كەسىپ ئالماشتۇرۇلغانلىقى بىلەن 1955-يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ گېنېرال مائورىلىق ئونۋانىغا سازاۋەر بولالمىغانلىقى ئاجايىپ بىر ئىش! بىراق ئۇيغۇر خەلقى ئاللىقاچان ئۇنىڭغا گېنېرالدىنمۇ يۇقىرى ئونۋان بېرىپ بولغان ئىدى!

2. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىدىكى تەسىرى

مەن مانا 16 يىلدىن كېيىن مەرھۇم سوپاخۇن سوۋۇروفنىڭ « مەن كەچكەن كېچىكلەر» ناملىق ئەسلىمىسىنى ئوقۇۋېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوپاخۇن كوماندىرلىقىدىكى پارتىزان ئەترىتىگە ھەربىي مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلىگەن زاكىر تۆرە ۋە ئىسكەندەر ئەپەندىلەر ھەققىدىكى بايانلارنى ئۇچراتتىم. ئەلۋەتتە بۇ، ئۇ سۆزلەپ بەرگەنگە قارىغاندا بىر قەدەر تەپسىلىي رەك ئىدى. ئەمما يەنە بەزى نازۇكراق نۇقتىلار كىرگۈزۈلمىگەن. مەن بۇ يەردە سوپاخۇن سوۋۇروفنىڭ ئەسلىمىسىدىكى باشقا تەپسىلاتلار ھەققىدە توختىلىشنى مۇۋاپىق كۆرمەي، پەقەت زاكىر ۋە ئىسكەندەردىن ئىبارەت ئىككى ئەرباب ھەققىدىكى بايانلارغا قوشۇمچە

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

قىلىش ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلىدىكى ھەربىي خادىملىرىنىڭ بەزى ۋەزىپىلىرىگە ئائىت ئۆزۈم ئىگىلىگەن مەلۇماتلارنى ئەسلىتىش ئارقىلىق «مەن كەچكەن كېچىكلەر» دىن ئورۇن ئالماي قالغان بىر قىسىم ئۇچۇرلارنى ئوقۇرمەنلەرگە ھاۋا قىلىشنى قارار قىلدىم .

بۇ، قوشۇمچەمگە « سوپاخۇن ھەققىدە ستالىنغا يوللانغان مەلۇمات » دەپ ئىسىم قويدۇم. مېنىڭچە، سوپاخۇن سوۋۇروفنىڭ ئەسلىمىسىدىكى مۇھىم نۇقتىلارنىڭ بىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىنقىلابقا بولغان ئارىلىشىشى، سوۋېت ھەربىي مەسلىھەتچىلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى قاتارلىقلاردۇر. سوپاخۇن ئەسلىمىسىدە زاكىر، نوغايبايېف، ئىسكەندەر ۋە باشقا بىر قىسىم ئوفىتسېرلارنى تىلغا ئالدى. ئۇنىڭ بايان قىلىشىچە، مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شىتابىدىكى ئوفىتسېرلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سوۋېتلىكلەر بولۇپ، ھەتتا خەت باسقۇچى ماشىنىستىكىلارمۇ رۇس ئاياللىرى ئىدى. قوماندانلىق شىتابىدىكى سوۋېتلىك رۇس ئوفىتسېرى ئۇنىڭغا قانچە ياخشى تەسىرات قالدۇرمايدۇ. ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلەشكەنلەر ۋە ئۇنىڭغا ۋەزىپە تاپشۇرغانلارنىڭ ھەممىسى سوۋېتلىكلەر بولۇپ، پەقەت باقىيېف ئىسىملىك سوۋېتلىك ئۇيغۇرلا بۇ يەردىكى بىردىن بىر ئۇيغۇر ئىدى. ئۇ، شىتابتا تەرجىمانلىق قىلىۋاتاتتى [1].

قوماندانلىق شىتابىتىكلەر سوپاخۇننى ئاقسۇغا بارىدىغان يوللارنى مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن تېكەستىكى ئاتلىق قىسىمنىڭ پولكوۋنىكى نوغايبايېفنىڭ يېنىغا ئەۋەتىدۇ. ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە ئۇنى نوغايبايېفنىڭ يېنىغا ئىسكەندەر ئەپەندى باشلاپ بارىدۇ ھەمدە ئۇ يەردە زاكىر ، ئىسكەندەر، نوغايبايېف ۋە ئابدۇرەيىمجان سەنوفلار بىلەن ئۇچرىشىپ، ئاقسۇغا بېرىش يوللىرىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ [2]. تەكىتلەشكە تېگىشلىك نۇقتا شۇكى مەزكۇر سورۇندىكى تۆت ئادەمنىڭ ئۈچى، ئىسكەندەر، زاكىر ۋە نوغايبايېف سوۋېتلىكلەر بولۇپ، پەقەت ئابدۇرەيىمجان ھەسەنوفلا يەرلىك ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئەسلىدە يەتتە سۇلۇق ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ، ئۇ ياش ۋاقىتلىرىدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىدە ھەربىي خىزمەت ئۆتىگەن، يەنى ئابدۇللا روزىباقيېف سىياسىي كومىسسارلىقى، مۇزەپپەر يارۇللا بېكوك كوماندېرلىقىدىكى قىزىل ئارمىيىنىڭ تارنچىلار)

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ئۇيغۇرلار) پولكىنىڭ جەڭچىسى سۈپىتىدە يەتتە سۇدىكى ئاق گۋاردىيىچىلەرگە قارشى جەڭلەرگە قاتنىشىپ، 1920-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىلىغا كۆچۈپ كەلگەن كىشى ئىدى. ئابدۇرېيىمجان ھەسەنوف، مىللىي ئارمىيىنىڭ سىياسىي ئىشلار بويىچە مۇئاۋىن قوماندانى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا پولكوۋنىكلىك ئۇنۋانى بېرىلگەن ئىدى.

سوپاخۇن سوۋۇروف يەنە مىللىي ئارمىيە سېپىگە قوشۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى بارلىق ھەربىي كوماندىلار ۋە ھەربىي ئاتالغۇلارنىڭ رۇسچە ئىكەنلىكى، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ كۆزدىن كەچۈرىشىنى قوبۇل قىلغاندا، ئەسكەرلىرىگە ئۇيغۇرچە كوماندا بېرىپ، ئۇيغۇرچە جەڭ ناخشىسى ئېيتقاندا، رەھبەرلەرنىڭ ھەيران قالغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. سوپاخۇننىڭ مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شىتابىدا پۈتۈنلەي سوۋېتلىكلەر (رۇسلارنىڭ) نى كۆرگەنلىكى ھەمدە ھەربىي ئاتالغۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ رۇسچە بولۇشىنىڭ مەلۇم ئاساسى بار بولۇپ، بۇ بىرىنچىدىن مىللىي ئارمىيەنىڭ ھەربىي قائىدە-تۈزۈمى بولسا، ئىككىنچىدىن، قوماندانلىق تەركىبىدە ئىلىغا يەرلەشكەن سابىق چاررۇسىيە ئوفىتسېرلىرىنىڭ مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلىگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئۈچىنچىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللىي ئارمىيىنىڭ قوماندانلىق تەركىبىنى كونترول قىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. سوپاخۇن شىتابىنىڭ ئەھۋالىنى « پۈتۈنلەي سوۋېتلىكلەر بولۇپ، بىرمۇ يەرلىك يوق ئىدى» دەپ تەسۋىرلەيدۇ.

ھەقىقەتەن، 1945-يىلى، 8-ئاپرېلدا مىللىي ئارمىيە رەسمىي قۇرۇلغاندا، ئۇنىڭ دەسلەپكى ئاپاراتى بېكىتىلگەن بولۇپ، رۇسلاردىن ئىۋان گېئورگىيېۋىچ پالېنوف گېنېرال-مايور ئۇنۋانى بىلەن مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانلىقىغا، گېنېرال مايور ۋارسونوفى مازاروف شىتاب باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە بىر قىسىم بۆلۈملەرگە بەزى ئۇيغۇرلار قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئەمەلىي ئىش بېجىرگۈچىلەر ئارىسىدا يەنىلا رۇسلار بولغان. پالېنوف، مازاروف قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى سابىق چاررۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتسېرلىرى بولۇپ، ئۇلار 1920-يىلىدىن كېيىن جۇڭگو تەۋەسىگە ئۆتكەن سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى ئاق

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

گۋاردىيىچىلەر قوشۇنىغا مەنسۇپ كىشىلەر شۇنىڭدەك كېلىپ چىقىش جەھەتتىن كازاك رۇسلىرىدىن ھېسابلىناتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى 1930-يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا سوۋېت رۇسىيىسى تەرەپكە ئۆتۈپ، سوۋېت رۇسىيىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان ھەمدە موسكۋانىڭ قوللىشى ۋە يۆلۈشى ئاستىدىكى شېڭ شىسەي قوماندانلىقىدىكى ئۆلكە قوشۇنىدا يۇقىرى ھەربىي ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇرغان ئىدى .

ئىلى ۋادىسىغا يەرلەشكەن رۇس جامائىتى 1944-يىلى 9-ئايدىكى نىلقا قوزغىلىڭى ۋە 7-نويابىردىكى غۇلجا قوزغىلاڭلىرىغا ھەم ئۇنىڭدىن كېيىنكى بارلىق ھەربىي كۈرەشلەرگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ بىر ئۆلۈش ھەسسسىنى قوشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى، رۇسىيە گىراجدانلار ئۇرۇشىغا قاتناشقان ھەمدە مەخسۇس ھەربىي مەكتەپلەرنى تۈگەتكەن، ھەربىي ئىشلاردا تەجرىبىگە ئىگە بىر قىسىم كونا كەسپىي ئوفىتسېرلار بار بولۇپ، مەزكۇر رۇس جامائىتىنىڭ ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى بىلىم ساپاسى باشقا يەرلىك خەلقلەرگە قارىغاندا بىر قەدەر ياخشى ئىدى .

ئۇلارنىڭ ئىنقىلابتىكى پىداكارلىقى ۋە ھەربىي ئىشلاردىكى يۇقىرى ساپاسىنى نەزەرگە ئالغان جۇمھۇرىيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بۇ رۇسلارنىڭ ھەربىي قابىلىيىتىدىن پايدىلىنىش ۋە رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پېشقەدەم ئوفىتسېرلارنى مۇھىم ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن مىللىي ئارمىيىنىڭ تۆت نەپەر گېنېرالنىڭ ئىككى نەپىرى رۇس بولۇپ، ئۇلار پالېنوۋ ۋە ماژاروۋ ئىدى. قاچاق رۇسلاردىن فاتىي لېسكىن، ۋاسىلىم موگوتنوۋ، پاۋېل ماسكولىيېۋ، پېتىر ئالېكساندروف، گرېبىنكىن، ئانانن، بېلىنوۋ قاتارلىقلارغا پولىكوۋنىكىلىك ئۇنۋانلىرى بېرىلدى. جۇمھۇرىيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە ئىلگىرى - كېيىن رۇسلاردىن ئالېكساندروف، ماسكولىيېۋ ۋە پالېنوۋ قاتارلىق ئۈچ ئادەم ئەزالىققا قوبۇل قىلىندى .

مىللىي ئارمىيىنىڭ 1946 - يىلى 6 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۈچ ئاتلىق بىرىگادا ۋە ئىككى پىيادىلەر بىرىگادىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن ھەمدە كىرمىگەن جەمئىي 17 پولىكنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك كوماندېرلار تەركىبىنى تەكشۈرگەندە، شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، 1946 - يىلى،

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

6-ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بارلىق پولكلارنىڭ پولك كوماندىرلىرى، شىتاب باشلىقلىرى ۋە سىياسىي كومىسسارلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەخمىنەن 50 تىن ئارتۇق يۇقىرى دەرىجىلىك كوماندىرلارنىڭ ئىچىدە 20 گە يېقىن رۇس بار. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىلىدىكى يەرلەشكەن رۇسلار بولسا، يەنە بەزىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەنلەر ئىدى [3].

مەزكۇر پولكلارنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك كوماندىرلىرى تەركىبىدە تەخمىنەن 10 دىن ئارتۇق ئادەم سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن قىرغىز، قازاق، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار ۋە باشقىلار ئىدى. بولۇپمۇ، 1945-يىلى، 12-ئاينىڭ ئاخىرىدا ئىسساقبەك مۇنونوف كوماندىرلىقىدىكى جەنۇبىي يۆنىلىش قوماندانلىق شىتابى قۇرۇلغاندا مەزكۇر يۆنىلىشنىڭ تەركىبىدە ئىككى بىرىگادا بولغان بولۇپ، سوپاخۇن سوۋۇروفنىڭ مەلۇماتچە، 1-بىرىگادا ۋە ئىككىنچى بىرىگادانىڭ قوماندانلىق تەركىبى ۋە بۇ ئىككى بىرىگادا تەركىبىدىكى پولكلارنىڭ قوماندانلىق تەركىبىنى ئاساسەن دېگۈدەك سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، ئۇيغۇر ۋە رۇسلار تەشكىل قىلغان [4].

گەرچە، پالېنوۋ ۋە ماژاروۋ قاتارلىقلار ئۇيغۇر تىلىنى بىر قەدەر ياخشى بىلىسىمۇ، ئەمما ئەينى ۋاقىتتا مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شىتابىنىڭ پالېنوۋ ۋە ماژاروۋلار ئىمزا قويغان ئەمىر-پەرمانلىرى ۋە ھۆججەتلىرىنىڭ بىر قىسمى رۇس تىلىدا چىقىرىلغان ئىدى. بولۇپمۇ، 1946-يىلى، 6-ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا تېخىمۇ شۇنداق بولدى. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قوماندانلىق شىتابىدا دەسلەپكى ۋاقىتلاردا رۇس تىلىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىشى تەبىئىي. بىراق، شىتابنىڭ باشقا يەنە ئارقا سەپ، سىياسىي ھەم باشقا بۆلۈملىرى مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ئورۇنلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ نىسبىتىمۇ كۆپ بولۇپ، ئۇيغۇرتىلىنىڭ ئىشلىتىلىشى ئېنىق ئىدى. سوپاخۇن زىيارەت قىلغان ئورۇن بەلكى شىتابنىڭ رەسمىي جەڭ ئوپېراتسىيىلىرىنى تۈزۈش ۋە قوماندانلىق قىلىشتىكى يادرولۇق ئورگىنى بولۇشى مۇمكىن. مۇنداق، ئورۇنلارنى سوۋېتلىكلەرنىڭ ئىگىلىشى تەبىئىي. ئەمما، 1946-يىلى 7-ئايلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەنلەر ئۆز ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شىتاب تەركىبىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، ئىسساقبەك مۇنونوف باش

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

قوماندانلىققا تەيىنلەندى. ھەرقايسى بۆلۈملەرنىڭ باشلىقلىرى ئاساسلىقى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەتلەردىن تەركىپ تاپتى. شۇنىڭدىن تارتىپ، كوماندا بېرىش ۋە شىتابنىڭ ھۆججەتلىرى ھەم بۇيرۇقلىرى ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلى ئىشلىتىلدى. قازاقلار كۆپ پولكلاردا بولسا، قازاق تىلى ئىشلىتىلدى [5].

سوپاخۇن سوۋۇروف بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدۇ: 1946-يىلى، 11-ئايلاردا 11-بىتىم مۇناسىۋىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن كوماندىرى ۋە مەمۇرىي مەسلىھەتچىلەر بىر كېچىدىلا مەملىكىتىگە قايتتى. ھەممە خىزمەت يەرلىك ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىدارىلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا قالدى [6].

سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن كوماندىرلار ۋە تىنىگە قايتقاندىن كېيىن، ھەرقايسى قىسىملارنىڭ كوماندىرلىق شىتابىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. پولك ۋە بىرىگادىلار ئىخچاملاندى. بولۇپمۇ، 11-بىتىم بويىچە مىللىي ئارمىيىنىڭ ئادەم سانى 30 مىڭدىن، 12-مىڭغا، ئەسلىدىكى 17 پولك 3 پىيادە ۋە 3 ئاتلىق پولكقا قىسقارتىلغاندىن كېيىن، مەزكۇر پولكلارنىڭ كوماندىرلىق ۋەزىپىلىرى يەرلىكلەرتەرىپىدىن ئاتقۇرۇلدى. كوماندىرلار شىتابىنى ئاساسلىق يەرلىكلەر ئىگىلىدى. بىراق، مىللىي ئارمىيىنىڭ كادىر سىستېمىسى ۋە تەركىبىدە ئۆزگىرىش بولغان بىلەن ئەمما ھەربىي ئاتالغۇ، ئىنتىزام-قائىدە، ئۇنۋان ۋە باشقا نۇرغۇن نەرسىلەر يەنىلا ئۆز پىتى بولۇپ، مىللىي ئارمىيە تۈپتىن ئۆزگەرتىلمىدە. ئىزۋوتتىن تارتىپ پولكقىچە بولغان بارلىق ھەربىي تارماقلارغا پۈتۈنلەي يەرلىك ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، تاتار، تۇڭگان ۋە باشقا مىللەتلەردىن كېلىپ چىققان كوماندىرلار كوماندىرلىق قىلدى. ئەلۋەتتە، بۇ يەرلىكلەر ئارىسىدا يەرلىكلەشكەن رۇسلارمۇ بار ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى قوللاش ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش 1943-يىلى ماي ئېيىدا سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىيورسىنىڭ يىغىنىدا قارار قىلىنغان [7]. قاراقوبۇل قىلىنغان بۇ يىغىننىڭ ئېچىلغان ۋاقتى ھەققىدە ئىككى خىل ۋاقىت ئۇچۇرى بار. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

1945-1949- يىللاردا ئالتاي تەۋەسىدە ھەرىكەت قىلغان بىخەتەرلىك خادىمى ئەمىربايىق سىياسىي بىيورونىڭ قارارىنىڭ 16- ماي ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدۇ [8]. ئەمما، قازاقىستان تاشقى رازۇبتىكا تارىخىغا ئائىت ھۆكۈمەت ھۆججەتلىك مەلۇماتى بولسا، سىسىر كوممۇنىستلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1943- يىلى 4- ماي كۈنى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە موڭغول قاتارلىق خەنزۇ ئەمەس مىللەت ئاھالىلىرىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە بارلىق ھەرقانداق ياردەملەرنى كۆرسىتىش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ [9].

سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىيوروسىنىڭ ستالىن، مولوتوۋ، بېرىيا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزكۇر يىغىندا شىنجاڭ مەسلىسى مۇھاكىمە قىلىنىپ، شېڭ شىسەينى ئۆلكە ھاكىمىيىتىدىن قالدۇرۇش قارار قىلىندى. بۇنىڭ ئۈچۈن «شىنجاڭدا ياشاۋاتقان كىشىلەر ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى پۇقرالىقىدىكى كىشىلەردىن تەركىب تاپقان 'مىللىي قۇتۇلۇش گۇرۇپپىلىرى' قۇرۇش، ئۆزبېكىستان، قازاقىستان ۋە قىرغىزىستانلاردا مۇنداق گۇرۇپپىلارنىڭ كوماندىرلىرى ھەم تەشۋىقاتچىلىرىنى تەربىيەلەش ئۈچۈن مەخسۇس بىر قانچە مەكتەپ ئېچىش قارارى چىقىرىلدى» [10].

تارىخىي پاكىتلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، 1943- يىلىنىڭ باشلىرىدا يوسىف ستالىن ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غايەت زور ھەربىي-سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھەتتا كادىر ياردەملىرىگە ئېرىشكەنلىكى ھەتتا بولۇشىڭىز ئارقىلىق پارتىيىسىگە ئەزا بولغانلىقىغا قارىماي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرگەن شېڭ شىسەينى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا مايىل مىللىي ھاكىمىيىتىنى قۇرۇش قارارىغا كەلگەن ئىدى. ئۇ، بۇ يول ئارقىلىق بىر تەرەپتىن شېڭ شىسەيدىن ئىنتىقام ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆچ ھەمدە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە ئامېرىكا ۋە ئەنگىلىيە قاتارلىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىدىيىۋى دۈشمەنلىككە ئىگە قۇدرەتلىك مەملىكەتلەرنىڭ ھەربىي-سىياسىي تەسىر كۈچىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارقا تېمى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىگە قوشنا مەزكۇر رايونغا باشلاپ كىرىش تەكتىكىسىنى ئويناۋاتقان گومىنداڭ

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

مىللەتچى گۇرۇپپىلىرىنىڭ دەككسىنىمۇ بېرەلەيتتى. ستالىننىڭ مەزكۇر ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن مەركىزىي كومىتېتتا ئالاھىدە بىر گۇرۇپپا قۇرۇلغان بولۇپ، مەزكۇر گۇرۇپپىغا سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق كومىسسارلىرى كېڭىشىنىڭ مەسئۇللىرىدىن بىرى ھەمدە مەركىزىي كومىتېت ئەزاسى رۇسىيە سوتسىيالىستىك فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتى خەلق كومىسسارلىرى كېڭىشىنىڭ رەئىسى ئالېكسېي كوسىگىن، مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بىۋرۇ ئەزاسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارى ياتىنىڭ كومىسسار لاۋرېنتى بېرىيا، سوۋېت ئىتتىپاقى مىللەتلەر كېڭىشىنىڭ رەئىسى نىكولاي شىۋېرنىك ۋە كېمۇنىستلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى تاشقى سىياسەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقى مىخائىل سۇسلوۋ قاتارلىقلار كىردى [11].

سوۋېت ئىتتىپاقى كومۇنىستلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىۋرۇسىنىڭ قارارى بويىچە س س س خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتىنىڭ باشلىقى ۋە دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ ئەزاسى لاۋرېنتى بېرىيا ئۇيغۇر ئېلىغا مۇناسىۋەتلىك بۇ بىر قاتار پىلانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلىشقا تەيىنلەنگەن بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر دىيارىدا بولىدىغان ئىنقىلاب نىشانى بويىچە لايىھە تەييارلىغان ئىدى. ئۇنىڭ لايىھىسى نىكۇدنىڭ ئىدىيىسىنىڭ تۇپ نۇقتىسى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتنى قوللاش ۋە ھەربىي ھەرىكەتلەرگە ياردەم كۆرسىتىش، بۇنىڭ خۇلاسسىسى «مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلسا، شىنجاڭدا جۇڭگودىن مۇستەقىل بولغان سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا دوست مۇسۇلمان دېموكراتىك دۆلىتى پەيدا بولىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى [12].

1943 - يىلى، ماينىڭ ئاخىرىدا لاۋرېنتى بېرىيانىڭ رەھبەرلىكىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ن كۇد - ن ك گ ب) خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى ۋە دۆلەت بىخەتەرلىك خەلق كومىسسارىياتى) سىنىڭ يىغىنى ئېچىلىپ، بۇنىڭغا سوۋېت رازۋېتكا ئورگانلىرىنىڭ شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك خادىملىرى قاتناشتى. يىغىنغا يەنە دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتىنىڭ كومىسسارى ۋىسپوۋلود مېركۇلوۋ شۇنىڭدەك يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىك ئورگانلىرىنىڭ رەھبەرلىرى، تاشقى ئىشلار كومىسسارىياتىنىڭ خىتايغا مۇناسىۋەتلىك

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

دائىرىلىرى قاتناشتى. مەزكۇر يىغىنغا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچى، غۇلجا، چۆچەك، قەشقەر، ئالتاي ۋە موڭغۇلىيىنىڭ قوبدوقاتارلىق جايلارىدا تۇرۇشلۇق رازۋېتكا خادىملىرىمۇ ئىشلىتىلدى. بۇ يىغىندا شىنجاڭ ۋەزىيىتى ۋە ئۇ يەردە قوزغىلىدىغان مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى ھەرىكىتىنىڭ كۈنكەرتى ۋەزىپە ۋە پىلانلىرى مۇھاكىمە قىلىندى [13].

بېرىيانىڭ رىياسەتچىلىكىدىكى مەزكۇر يىغىندا نىڭ (خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتىنىڭ) نىڭ رازۋېتكا بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ۋە نىڭ ۋە قوشۇنلىرىنىڭ قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئارقا سەپلىرىنى قوغداش باش باشقارمىسى مۇئاۋىن باشلىقى گېنېرال مايور ۋىلادىمىرستېپانوۋىچ ئېگناروۋ، خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى - خەلق دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتى (نىڭ ۋە - نىڭ گې) 4 - بۆلۈمىنىڭ 1 - باشقارمىسىنىڭ باشلىقى گېنېراللىپىتىپانت ئالىپكساندىر ئىۋانوۋىچ لاڭفاڭھەمدە خەلق دۆلەت مۇداپىئە كومىسسارىياتى رازۋېتكا باشقارمىسىنىڭ مەسئۇلى گېنېرال مايور بورىس كۈزىتسوۋ بىرلىكتە تۈزۈپ چىققان ھەرىكەت پىلانى قاراردىن ئۆتكۈزۈلدى [14].

ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجا، قەشقەر، ئالتاي، چۆچەك قاتارلىق شەھەرلەردىكى كونسۇلخانىلىرى مەخسۇس ئۆز تۇرۇشلۇق رايونلارنىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتى، ھەربىي - سىياسىي ئەھۋالى، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتكە بولغان پوزىتسىيىسى ھەمدە ئىنقىلاب غەلبىسىدىن كېيىن يۈزبېرىشى مۇمكىن بولغان ئەھۋاللار ھەمدە يەرلىك خەلقلەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى ھەم كەيپىياتى قاتارلىق تۈرلۈك مەسىلىلەر بويىچە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، موسكۋاغا دوكلات يوللىدى.

1934 - يىلى ئۇيغۇر مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى قوللىماي، ئۇنىڭ ئەكسىچە، مىلتارىست شېڭ شىسەينى قوللاپ، خوجا نىياز ھاجىم قاتارلىق رەھبەرلەرنى شېڭ شىسەي بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش يولىغا باشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونتروللۇقى ئاستىدىكى ئۆلكە ھاكىمىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى 1941 - يىلى، گىتلىر گېرمانىيىسىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلىشى ھەم ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ باشلىنىشى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

بىلەن مەيدانغا كەلگەن خەلقئارا ۋەزىيەت شارائىتىدا شېڭ شىسەينىڭ موسكۋادىن يۈز ئۆرۈپ، گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچىنى بۇئۆلكىگە باشلاپ كىرىشتەك مۇرەككەپ مەسىلىگە دۇچ كەلدى. شېڭ شىسەي 1942-يىلىدىن كېيىن، چوڭچىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىگە ئۆتۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رايوندىكى تەسىر كۈچىنى تازىلاشقا ۋە سىقىپ چىقىرىشقا كىرىشتى. ستالىن مۇئاۋىن تاشقى ئىشلار كومىسسارى ۋىلادىمىر دېكانازوف قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك خادىملىرىنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ، شېڭ شىسەيگە نەسەت قىلغان بولسىمۇ، بىراق شېڭ قەتئىي تۈردە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇش سىياسىتى قوللىنىپ، بارلىق مۇتەخەسسسلەر ۋە خادىملارنى قوغلاپ چىقاردى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا ۋە مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد ئالاقىلىرىنى ئۈزدى ھەتتا قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سوۋېت نىكۇد سىنىڭ 8- پولىكىنى چىقىپ كېتىشكە مەجبۇرلىدى. ئەكسىچە، ھېچقاچان بۇ يەرگە كېلىشكە پىتىنالمىغان گومىنداڭ قوشۇنلىرى ۋە پارتىيە ھەم ھۆكۈمەت ئاپاراتلىرى بۇ ئۆلكىگە كىرىپ ئورۇنلىشىشقا باشلىدى. بۇنى ئاز دەپ جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتى 1943-يىلىدىن ئېتىبارەن ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ۋە ئەنگلىيىنىڭ ئۈرۈمچىدە كونسۇلخانا ئېچىشىغا يول قويدى .

يەنە بىر مۇھىم نۇقتا شۇكى، گىتلىپ گېرمانىيىسى 1930- يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، يادرو قورالى ئىشلەپ چىقىرىشقا كىرىشكەن. ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيەمۇ ئاتوم بومبىسى ياساشقا كىرىشكەن بولۇپ، ئامېرىكا « مەنخانتىن » پىلانىنى جىددىي ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگېرمانىيىنىڭ ئاتوم بومبىسىغا بۇرۇن ئىگە بولۇشىدىن ناھايىتى ئەنسىرىگەن بولۇپ، ئەگەر گىتلىپ بۇ بومبىغا ئالدىن ئىگە بولسا، دۇنيا ۋەزىيىتى تامامەن باشقىچە بولاتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىخەتەرلىك ئورگانلىرى 1940- يىلىدىن ئېتىبارەن، گېرمانىيە ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ يادرو پىلانىدىن خەۋەر تېپىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭمۇ بۇ بومبىنى ياساپ چىقىشىنى ئويلاشقان، 1941- يىلى، گىتلىپ گېرمانىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن ، ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سىياسىي بىيور سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاتوم پىلانىنى باشلاشنى قارار قىلدى .

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

1943 - يىلى، 11 - فېۋرالدا، يوسىف ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ ۋ. م. مولوتوۋنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاتوم بومبىسى ياساش پروگراممىسىنى تەستىقلىدى. لاۋرېنتى بېرىيا بولسا، ئۇران كانلىرىنى تېپىش ۋە ئۇرانغا ئىگە بولۇش ھەمدە ئاتوم بومبىسى پىلاننىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش قاتارلىق كونكرېت ئىشلارغا مەسئۇل بولدى .

سوۋېت ئىتتىپاقى 1940 - يىلىدىن ئېتىبارەن شېڭ شىسەي بىلەن 50 يىللىق مۆھلەت بىلەن قەلەي كانلىرىنى ئېچىش ھەققىدە مەخپىي كېلىشىم تۈزۈپ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ھەممە جايلىرىدا دېگۈدەك يەر ئاستى بايلىقلىرىنى تەكشۈرۈشكە كىرىشكەن ھەمدە بەزى جايلاردا كان بايلىقلىرىنى قېزىشقا كىرىشكەن ئىدى. 1943 - يىلىغا كەلگەندە سوۋېت ئىتتىپاقى پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىدە ئۇران زاپاسلىرىنى تاپالمىغان بولۇپ، بەزى رۇس تارىخچىلىرىنىڭ قارشىچە ، بۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسسلرى ئۇيغۇر دىيارىدا ئۇران كان زاپاسلىرىنى تاپقان. دېمەك، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاتوم بومبىسى ياساشىدىكى بىردىن - بىر خام ئەشيا - ئۇران پەقەت ئۇيغۇر ئېلىدىن تېپىلغان بولۇپ، بۇموسكوۋانىڭ ئاتوم بومبىسى پىلانى ئۈچۈن زور ئۈمىد تۇغدۇرغان ئىدى. مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەت شارائىتىدا شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭ موسكوۋانىڭ مەخپىي ئاتوم بومبىسى پىلانغا پۈتلىكاشاڭ قىلدى. ئەلۋەتتە، شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا ئۇران كانلىرىنى تاپقانلىقى ۋە بۇنىڭ ئاتوم بومبىسى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن مەنبە ئىكەنلىكىنى بىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ مۇتلەق مەخپىي بولۇپ، بۇنى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى سىياسىي بىيورسى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئاز ساندىكى بىخەتەرلىك رەھبەرلىرى ھەمدە ئاتوم ئالىملىرىلا بىلەتتى خالاس. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ نامدا شىنجاڭدا يەر ئاستى بايلىقلىرىنى تەكشۈردۈق، نېفىت، ئالتۇن، قەلەي ۋە باشقا بايلىقلارنى ئىزدىدۇق دېگەن بىلەن ئەمەلىيەتتە ئاساسلىق نشان ئۇران مەنبەسى ئىزدەش ۋە ئۇنىڭغا ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئىدى .

ئەنەشۇ بىر قاتار ۋە كۆپ تەرەپلىملىك ئامىللارنى نەزەرگە ئالغان سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئۆزىنىڭ 1933 - 1934 - يىللىرىدىكى يەرلىك خەلقنىڭ ئازادلىق

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

ھەرىكىتىنى قوللىماسلىق سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ، بۇ قېتىم ئۇنى قوللاشنى قارار قىلدى. ستالىن شېڭ شىسەينىڭ يۈزسىزلىكى ۋە ئالدامچىلىقىنى چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن سىياسىي بىيورنىڭ قارارىدا «شېڭ شىسەي تۈزكۈر ۋە يۈزسىز ئادەم. سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا ئۇزۇن يىللار كۆپ ياردەملەرنى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇلارنىڭ قەدرىنى قىلمايلا قالماستىن، بەلكى مۇھىمى ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېغىر زىيان سېلىش قەدىمىنى باشتى. بۇ نۇقتىدىن چىقىش قىلىپ، شېڭ شىسەينى ئۆلكىنىڭ ھاكىمىيىتىدىن قالدۇرىدىغان زۆرۈر چارىلارنى قوللىنىش لازىم» دېيىلگەن ئىدى [15].

لاۋرېنتى بېرىيا باشچىلىقىدا ئېچىلغان ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى ۋە دۆلەت بىخەتەرلىكى كومىسسارىياتىنىڭ يىغىنىنىڭ خۇلاسسىسى سۈپىتىدە مەركىزىي كومىتېت سىياسىي ئالاھىدە ھەرىكەت پىلانى قوبۇل قىلىنغان. يىغىن خۇلاسسىسى سۈپىتىدە يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتى (ن ك ۋ د) پەۋقۇلئاددە ۋەزىپىلەر باشقارمىسىنىڭ باشلىقى گېنېرال مايور ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ ئېگناروۋ بىلەن 4 - باشقارمىسىنىڭ باشلىقى گېنېرال لېپىتېنانت ئالبېكساندر ئىۋانوۋىچلاڭئاڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. مەزكۇر گۇرۇپپىنىڭ شتابى ئالمۇتا شەھىرى ۋە چېگرا پونكىتى قورغاسقا جايلاشتى [16]. ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ ئېگناروۋ 1944 - يىلى، 5 - ئايدا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى (ن ك ۋ د) نىڭ مەخسۇس ۋەزىپىلەر بۆلۈمىنىڭ باشلىقىغا تەيىنلەندى .

رۇسىيە دۆلەت ئارخىپىدا ساقلىنىۋاتقان « لاۋرېنتى بېرىيانىڭ ئالاھىدە پاپكىسى » دىكى ھۆججەتتە بۇلاردىن باشقا يەنە مەزكۇر ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى يەنە ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستان تېررىتورىيىلىرى ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدىمۇ ھەرىكەت ئېلىپ بارغانلىقى، 1946 - يىلى مارت ئېيىغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇ جايدىكى ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىغا پولكوۋنىك ئۇنۋانىدىكى رالنىكوۋ تەيىنلەنگەنلىكى قەيت قىلىنغان [17]. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىك ئورگىنىنىڭ پولكوۋنىكى، 1944 - 1949 - يىللىرى ئارىسىدا

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ئالتايدا ھەرىكەت قىلغان ئەمىن ئەمىربايېفنىڭ ئەسلىمىسىگە ئاساسلانغاندا ئىلى ۋادىسىدىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى ھەرىكەتلىرىنىڭ كونكرېت خىزمىتىگە لاۋرېنتى بېرىيا نىڭ تاشقى رازۋېتكا ئورگىنىنىڭ باشلىقى گېنېرال پاۋېل فىتىنى مەسئۇل قىلدى. پاۋېل مىخايىلوۋىچ فىتىن 1939- يىلىدىن تارتىپ، 1946- يىلى، 6- ئايغىچە نىڭ سىياسىي ۋە تاشقى رازۋېتكىسىنىڭ بېشىدا تۇرغان بولۇپ، بۇ ئورگان نىڭ 1- باشقارمىسى دەپ ئاتالغان. 1946- يىلى، 9- ئايدا دۆلەت بىخەتەرلىك ئورگىنى نىڭ دىن ئايرىلىپ، سىس ر دۆلەت بىخەتەرلىك مىنىستىرلىكى بولغاندا ئۇ بۇ مىنىستىرلىكنىڭ گېرمانىيىدىكى ۋەكىلى بولغان ئىدى [18]. فىتىن موسكۋادا سىس ر نىڭ مەخسۇس خىزمەت ئورگانلىرىنىڭ شىنجاڭ ۋە جۇڭگو ئىشلىرى بويىچە مەخسۇس مەسئۇللىرى ۋە ئۆزبېكىستان، قازاقىستان ھەم قىرغىزىستاننىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكى كومىسسارىياتىنىڭ رەھبەرلىرىنى يىغىپ يىغىن ئېچىپ ، بۇ جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ تەۋەلىرىدە ئورۇنلىشىپ قالغان شىنجاڭلىقلاردىن ھەربىي ئەترەتلەرنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە ئۇلارنى پارتىزانلىق ئۇرۇش ئۇسۇللىرى بىلەن ئۆگىتىش ۋەزىپىسى تاپشۇرغان [19]

سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىيوروسىنىڭ قارارىغا ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى (ن ك ۋ د) ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتى (ن ك گ ب) بىۋاسىتە ئۇيغۇر دىيارىدىكى ھەربىي-سىياسىي پىلانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئارىلاشقاندىن سىرت يەنە ئۇيغۇر دىيارى بىلەن قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىن قازاقىستان ، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتلىرى ۋە دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتلىرىغا كونكرېت ۋەزىپىلەر يۈكلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە مەزكۇر ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيە كومىتېتلىرىنىڭ بىرىنچى سېكرىتارلىرىمۇ بۇخىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىشقا قاتناشتى .

مەسىلەن ، ئۆزبېكىستان كومپارتىيىسىنىڭ 1- سېكرېتارى ئوسمان يۈسۈپوف ئىلى ئىنقىلابىغا سىياسىي-ئىدىيە جەھەتتىن يېتەكچىلىك

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

قىلغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۆزبېكىستاندا تەييارلىقتىن ئۆتۈپ، ئىلىغا ياردەمگە ئەۋەتىلگەن پىدائىيلار ۋە كادىرلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزى بىۋاسىتە يولغا سالغان ئىدى. مەسىلەن، 1944-يىلى پالنىۋۇ باشچىلىقىدا تاشكەنتتە تەربىيىدىن ئۆتكۈزۈلگەن گۇرۇپپىنى ھەمدە 1947-يىلى ئەۋەتىلگەن خېلەم خۇدا بەردى قاتارلىقلاردىن تەركىپ تاپقان ئىككىنچى تۈركۈمدىكى 13 كىشىلىك مەسلىھەتچىلەر گۇرۇپپىسىنىمۇ ئوسمان يۈسۈپوف ئۆزى قوبۇل قىلىپ ئۇزاتقان ئىدى. ئۇنىڭ بىۋاسىتە كۆڭۈل بۆلۈشى بىلەن تاشكەنتتە « شەرق ھەقىقىتى » ژۇرنىلى نەشر قىلىنىپ، مەخپىي يوسۇندا ئۇيغۇر دىيارىغا كىرگۈزۈلگەن ھەمدە 1947-يىلى ئۇيغۇر تىلىدا رادىئو پروگراممىسى ئاڭلىتىش باشلانغان [20].

ئۆزبېكىستان مىنىستىرلار كېڭىشى موسكۋادىن 1946-يىللىق دۆلەت خامچوتىنى تەلەپ قىلغاندا ئۇيغۇر دىيارىدىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان خامچوتىنىمۇ قوشۇپ تەلەپ قىلغان ئىدى .

سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى سىياسىي بىيورسىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، قازاقىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتىنىڭ 1- رازۋېتكا بۆلۈمى جىددىي ھەرىكەتكە كېلىپ، « سوۋېت ئىتتىپاقى مۇسۇلمانلىرى مەركىزىي دىنىي باشقارمىسىنىڭ پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرى خىتابنامىسى » دەپ ئاتالغان چاقىرىقنى 5000 نۇسخا كۆپەيتىپ، ئۇيغۇر ئېلىغا كىرگۈزگەن. 1943-1945-يىللىرى ئارىسىدا ئالتايدىكى مىللىي گۈللىنىش ۋە ئالتاي قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن 16 تۈرلۈك پۈتۈن ئۆلكە خەلقىگە چىقارغان تەۋشۋات ۋاراقچىسى تەييارلىغان ھەمدە « قازاق ئېلى » ژۇرنىلى، « شەرق ھەقىقىتى » ۋە باشقىلارنى ئۇيغۇر ئېلىغا كىرگۈزۈپ، خەلقنى ئويغىتىشتا رول ئوينىغان [21]. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئالمۇتىدا قازاقىستاننىڭ يەرلىك كوممىنىستىلەردىن مەخسۇس ئۇيغۇر ئېلىدە خىزمەت قىلىدىغان مەخسۇس خادىملارنى تەربىيەلەش مەكتىپى قۇردى 1943-يىلى، سېنتەبىردە بۈمەكتەپنى پۈتتۈرگەن 28 كۇرسانت - رازۋېتچىك (جاسۇس) سوۋېت ۋە موڭغۇلىيە چېگرىسىدىن مەخپىي ئۆتۈپ، شىنجاڭغا ئۆتۈپ، «

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

سوۋسېنتورگ» (سوۋېت- شىنجاڭ سودا شىركىتى) نىڭ خادىملىرى دېگەن نامدا يەرلىك ئاھالىلارنى تەشكىللەش ۋە مىللىي گۈللىنىش گۇرۇپپىسىنىڭ ھەرىكەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى [22].

مەسىلەن بۇ مەكتەپنىڭ كۇرسانتى ئارىسپېك زائۇرېكۇۋ 1944 - يىلى، ئىيۇن ئايلىرىدا ئۇيغۇر، قازاق ۋە موڭغۇللاردىن 250 كىشىلىك قوزغىلاڭچىلار گۇرۇپپىسىنى قۇرۇپ چىقتى. ئالمۇتا ئەتراپىدا تەييارلىقتىن ئۆتكەن مەزكۇر مەخسۇس مەكتەپنىڭ ئىككىنچى گۇرۇپپا كۇرسانتلىرىفاتخ مۇسلىموۋنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1944 - يىلى، ئاۋغۇست ئېيىدا ئىلى ۋىلايىتى تەۋەسىگە قوزغىلاڭچىلارغا يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلدى .

قىرغىزىستان تارىخچىسى ۋە ئىسساقبەگنىڭ ئەۋلادى ئابدۇۋاھاپ مۇنىپېنىڭ قەيت قىلىشىچە، ئىسساقبەك مۇنونوف 1943 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا غۇلجىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ساق - سالامەت قېچىپ بارغاندىن كېيىن، قازاقىستان ۋە قىرغىزىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ رەھبەرلىرى ئۇنى قوبۇل قىلغان. بولۇپمۇ قىرغىزىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى كوم پارتىيىسى، دۆلەت بىخەتەرلىك ۋە ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى قاتارلىق ئورگانلارنىڭ ئالىي رەھبەرلىرى ئىسساقبەكنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر دىيارىدىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىش ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلغان. ئابدۇۋاھاپ ھەتتا شۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ موسكۋاغا بارغانلىقى ھەمدە ستالىن تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىمۇ قەيت قىلىدۇ [23].

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ھەر قايسى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ بۇكۇنكرېت پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى يەنىلا موسكۋادىكى مەركىزىي ئورگان بەلگىلىگەن ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ ئەمەلىي رەھبەرلىك ۋە بىۋاسىتە پائالىيەت دائىرىسىگە كىرگەن بولۇپ، ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مەسئۇلى ھېسابلانغان ۋلادىمىر ستېپانوۋىچېڭناروۋنىڭ قاچان غۇلجىغا كەلگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق ھۆججەتلىك مەلۇمات يوق، ئەمما ئەلخان تۆرىنىڭ ئوغلى، مىللىي ئارمىيە مايورى ئاسىلخان تۆرە ئۆز ئەسلىمىسىدە گېنېرال

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

ۋلادىمىر ستىپانوۋىچنىڭ 1944-يىلى 9-دېكابىر كۈنى غۇلجا شەھىرىدە، ئەلخان تۆرە بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ [24]. ئۇ قەيت قىلغان ۋلادىمىر ستىپانوۋىچ دەل ۋلادىمىر ستىپانوۋىچ ئېگناروۋىچ. ئەمما، ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشقا ئەزالىرىنىڭ، مەسىلەن پېتىر رومانوۋىچ ئالىكساندروۋنىڭ 1944-يىلى، 7-نويابىر كۈنى تاڭ سەھەردە ئابدۇكېرىم ئابباسوف بىلەن غۇلجىغا كېلىپ، غۇلجا قوزغىلىڭىغا قاتناشقانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن ئازغىنا كەم ئىككى ھەپتە ئۆتۈپ، ئىۋان پالېنوۋقاتارلىقلارنىڭ غۇلجىغا كەلگەنلىكى، ئىۋانپالېنوۋ بىلەن كەلگەنلەر قاتارىدا ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوۋ، يەنى ئىسكەندەر ئەپەندىنىڭ بىرگە كەلگەنلىكى مەلۇم .

ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوۋ، يەنى، ئىسكەندەر ئەپەندى بىر مەزگىل پالېنوۋقا مەسلىھەتچى سۈپىتىدە ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان. ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى گېنېرال مايور ۋلادىمىر ستىپانوۋىچ ئېگناروۋ چىلپەنزە (قورغاس) ئازاد قىلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان يول ئېچىلغان ھەمدە قوزغىلاڭچىلار سۈيىدىڭنى قورشاشقا ئالغان، ھەرەمباغ، ئايرودروم ۋە لاڭشاڭدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرى قاتمۇ-قات قورشاشقا ئېلىنغان، تەلكىدىكى فاتىي لېسكىن كوماندىرلىقىدىكى پارتىزانلار بولسا، زاپاس 7-دېۋىزىيە كوماندىرى لى يۇشاڭ قوماندانلىقىدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ كەڭساي ئارقىلىق غۇلجىغا ھۇجۇم قىلىش ھۇجۇملىرىنى تارمار قىلىپ، كەڭساي ئېغىزىنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىۋاتقان بىر پەيتكە توغرا كەلگەن ئىدى .

گېنېرال ۋلادىمىر ستىپانوۋىچ ئېگناروۋ ۋە گېنېرال ئائېكساندر ئىۋانوۋچىلاڭغاڭ غۇلجىغا كەلگەندىن كېيىن، دەرھال ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ بارلىق ھەرىكەتلىرىگە غۇلجىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلىشقا كىرىشكەن بولۇپ، رۇسىيە تارىخشۇناسى ئا. بارمىن « گېنېرال ۋلادىمىر ستىپانوۋىچ ئېگناروۋ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى دە تۇرۇشلۇق باش ھەربىي مەسلىھەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئاتقۇردى » دەپ يازىدۇ [25]. ئېگناروۋ رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىلىك ئورگىنى غۇلجا شەھىرىنىڭ نوۋېيگورد مەھەللىسىدىكى چوڭ بىر قوروغا جايلاشقان

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

بولۇپ، ئادەتتە 2-دوم دەپ ئاتىلاتتى. گېنېرال ئېگناروۋ ئەنە شۇ جايىنى ئىشخانا قىلىپ، بىۋاسىتە موسكۋا بىلەن ئالاقە قىلاتتى، ئۇ جۇمھۇرىيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىنى كۆزەتكەن ھەم نازارەت قىلغاندىن سىرت يەنە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت بىلەن كۈندىلىك ئالاقىلاردا بولۇپ، مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارنى ھەپتىدە دېگۈدەك موسكۋادىكى مۇناسىۋەتلىك ئورگانلار ۋە رەھبەرلىككە ئەھۋال يوللاپ تۇرغان [26].

ئېگناروۋ غۇلجىغا كەلگەندىن كېيىن فامىلىسىنى ئۆزگەرتىپ ئاتىغان بولۇپ، ئېگناروۋنى كوزلوۋقا ئۆزگەرتكەن. ئەمما، ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ ئىسمىنى ساقلاپ قالغان. شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشقان مىللىي ئىنقىلاب شاھىدلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنى ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ كوزلوۋدەپ بىلگەن ئىدى. بىراق ئۇنىڭ ھەقىقىي ئىسمى - فامىلىسى بولغان ئېگناروۋنى ھېچكىم بىلمەيتتى .

ئالبېكساندىر ئىۋانوۋىچ لاڭفاڭنىڭ غۇلجىدا قانداق ئىسىم - فامىلە قوللانغانلىقى نامەلۇم. بىراق جۇمھۇرىيەت باش كاتىپى ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى ۋە مىللىي ئارمىيە مايورى ئاسىلخان تۆرە سوۋېت گېنېرال نىكولاي ئارخىپوۋىچ دېگەن بىر ئىسىمنى ئىشلىتىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە جۇڭگودا چىققان كىتابلاردا بولسا، كۈزىپتسوۋ فامىلىلىك بىر گېنېرال تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ئەشۇ گېنېرال لاڭفاڭ شۇمۇ، ئەمما ھازىرچە ئېنىق ئەمەس. ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلىغا ئەۋەتكەن رازۋېتكا خادىملىرىنىڭ ھەممىسى ئۆز ئىسمى - فامىلىسىنى يوشۇرغان ئىدى. كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، جۇڭگودا نەشىر قىلىنغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى چوڭ ئىشلار خاتىرىسى ۋە تارىخىغا ئائىت كىتابلاردا قەيت قىلىنغان 2-دومنىڭ مەسئۇلى كوزلوۋ دەل ئەشۇ ئېگناروۋ تۇر .

جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىپى بولغان ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم ئىبراھىمىنىڭ ئېيتىشىچە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۈگۈنكى ئىنقىلابى قوزغىلاڭ غەلبە قىلىپ، تەخمىنەن بىرەر ئاي ئىچىدە غۇلجىغا كەلگەن بولۇپ، باشتا پالېنوۋ بالدۇرراق كەلگەن ئىدى. ئابدۇرەئۇپ مەخسۇمنىڭ ئېيتىشىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ باشتا ئۇلارنىڭ غەلبە قىلىشىغا ئانچە ئىشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ باشچىلىقىدا 40-50 ئادەمنى ئازغىنا قورال - ياراقلار بىلەن ئەۋەتكەن. بۇ چاغدا

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

غۇلجىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۈچى ھەقىقەتەن ئاجىز ئىدى. ئەمما، سوۋېت تەرەپ غەنى باتۇر ۋە فاتىخ باتۇر باشچىلىقىدىكى نىلقا قوزغىلاڭچىلىرى يېتىپ كېلىپ، دۈشمەنگە كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇملار باشلاپ، 12-نويابىغىچە بولغان ئارىلىقتا غۇلجا شەھىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى ئازاد قىلىنغان ۋە پۈتۈن خەلق قوزغىلىپ، تېز ئارىدا ئەتراپتىكى بىر قانچە ناھىيىلەر ئازاد قىلىنىپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھەرەمباغ، سۈيدۈڭ ۋە كۈرەلەرگە قاپسىلىپ قالغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، بۇنىڭ ئارقىسىدا غەلبە قىلالىشىغا ئىشەنچ قىلىپ، دەرھال ياردەم بېرىشكە كىرىشكەن .

ئەلخان تۆرە 13 -نويابىر كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى باش كونسۇلى داباشىن بىلەن كۆرۈشۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردەم بېرىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما موسكۋانىڭ گېنېراللىرى ۋە ياردەملىرى تېزدىن كەلمىگەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، قوزغىلاڭچىلار جەڭلەرنى داۋاملاشتۇرۇپ، 2500 دىن ئارتۇق قوراللىق كۈچكە ئىگە گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى ھەرەمباغ، ئايرودروم ۋە لاڭشاڭغا قاپسىۋالغان ئىدى. بۇ جايلارغا 8000 دىن ئارتۇق ئادەم جايلاشقان ئىدى. قورال-ياراق جەھەتتە دۈشمەن پارتىزانلاردىن ئۈستۈن ھېسابلىناتتى .

بۇ ۋاقىتلاردا قوزغىلاڭچىلار قورال-ياراق جەھەتتىن قىيىنالغان بولۇپ، ھەرەمباغدىكى دۈشمەننى يوقىتىش ۋە باشقا جايلارنى ئازاد قىلىش ھەمدە ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان گومىنداڭ ياردەمچى قوشۇنلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن قورال-ياراق ۋە ئوق -دوربارغا بولغان مۇھتاجلىق ناھايىتى زور ئىدى. چۈنكى، بۇ ۋاقىتتا جۇ شاۋجياڭ بەش يول بىلەن غۇلجىغا ھۇجۇم قىلىش پىلانى تۈزگەن ھەمدە بۇ ھەرىكەتكە يېڭى 45-دېۋىزىيىنىڭ بىرقىسمى ۋە زاپاس 7-دېۋىزىيىنى تولۇقى بىلەن ئاجراتقان ئىدى. ئەگەر ھەرەمباغدىكى دۈشمەن كۈچلىرى ۋە سىرتتىن كېلىدىغان كۈچلەر بىرلىشىۋالسا، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ھەمدە يېڭىدىن قۇرۇلغان ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مانا مۇشۇنداق مۇرەككەپ ۋەزىيەت شارائىتىدا، 24-نويابىر كۈنى ئەلخان تۆرە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىگە خەت يېزىپ، ھەربىي قورال-ياراق ياردىمى بېرىش ۋە ياكى مالغا ئالماشتۇرۇش تەكلىپىنى بەردى. بېرىيا ئۆزىنىڭ

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتىنىڭ كومىسسارى بېرىياتىنىڭ ستالىنغا يوللىغان دوكلاتىدا قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلىپى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەپ يازغان :

« سوۋېت كونسۇلخانىسىغا قىلغان مۇراجىتىدە ئۇلار ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان بولسىمۇ، ئەمما ھاكىمىيەتنى تۇتۇش ئۈچۈن يېتەرلىك مەبلەغ يوقلىقىنى بىلدۈرگەن. مۇراجەتنامىگە ئەلخان تۆرە ۋە كومىتېتنىڭ 13 ئادىمى ئىمزا قويغان» [27]. موسكۋا ئەنە شۇ تەلەپتىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي گېنېرال مايور ۋلادىمىر سىتېپانوۋىچنى غۇلجىغا ئەۋەتىپ، مەخسۇس ھەربىي-سىياسى مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلىگەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بولسا ئەلخان تۆرە باشلىق ئازادلىق تەشكىلاتىنىڭ ئالاقىسى سوۋېت كونسۇلى دۇباشىن ۋە ياكى ئۇنىڭ ۋەكىللىرى بىلەنلا بولغان ئىدى. سابىق مىللىي ئارمىيە پولكوۋنىكلىرىدىن ئايتوغان يۇنۇچىۋە ئەسھەت تېيىپوفلارنىڭ ئەسلىشىچە، گېنېرال ئېگناروف غۇلجىغا كېلىپ بىر ھەپتىلەردىن كېيىن زور ساندىكى قورال-ياراقلار غۇلجىغا يەتكۈزۈلگەن [28].

ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم ئىبراھىمنىڭ ئەسلىشىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى گېنېراللىرى كەلگەندىن كېيىن بارلىق ھەربىي ئىشلار ئۇلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، گېنېراللار كەلگەندىن كېيىن، ھەربىي ئىشلارنى بىز قىلايلى دەپ بارلىق ھەربىي ئىشلارنى ئۇلار ئۆز قولىغا ئالغان، ئەمما دۆلەت باشقۇرۇش، سىياسىي ۋە باشقا ئىشلارغا ئۇلار كۆپ ئارىلىشىۋالمىغان [29]. لېكىن، ئېگناروفنىڭ كېلىشىدىن كېيىن، يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ھەر قايسى مىنىستىرلىكلەرگە مەسلىھەتچىلەرنى ئەۋەتكەن بولۇپ، ئەلخان تۆرگە مۇھسىن ئابدۇللىن ئىسىملىك ئۆزبېكىستانلىق ئۇيغۇر مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلەنگەن. مائارىپ، مالىيە، سەھىيە، ئالىي سوت، دىنىي ۋە باشقا مىنىستىرلىكلەرنىڭ ھەممىسىدە سوۋېتلىك مەسلىھەتچىلەر ئورۇنلاشقان بولۇپ، بەزى پەرەزلەردە سىياسىي، مەمۇرىي مەسلىھەتچىلەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى 2- ۋە 1-دوم دەپ ئاتالغان ئورۇنلىرىغا ئايرىم-ئايرىم ھالدا بويسۇنغانلىقى ئېيتىلىدۇ. چۈنكى، بۇ مەسلىھەتچىلەرنى موسكۋا بىۋاسىتە باشقۇرماي، ئەكسىچە موسكۋانىڭ

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

غۇلجىدىكى باش ۋەكىلى، يەنى باش مەسلىھەتچىسى باشقۇرۇشى مۇمكىن ئىدى .

سوپاخۇن سوۋۇروف ھەققىدە ستالىنغا يوللانغان مەلۇمات (2)

3. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلغا ئەۋەتكەن دەسلەپكى بەش قوراللىق ئەترىتى

تارىخىي پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ گېنېرال ئېگناروۋ كەلگەندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارغا قورال-ياراق ياردىمى كۆرسىتىشكە كىرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما تېزدىن كۆپ ساندا ئەسكىرى كۈچ ئەۋەتمىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ نىلقا قوزغىلىڭىدىن تارتىپ، 1945-يىلىنىڭ باھار ئايلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلغا ئەۋەتكەن قوراللىق ئەترەتنىڭ بەش ۋە ئومۇمىي ئادەم سانىنىڭ 600 ئەتراپىدا ئىكەنلىكى رەسمىي سوۋېت مەخپىي ئارخىپلىرى ئارقىلىق ئاشكارىلاندى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتىنىڭ كومىسسارى لاۋرىنتى بېرىيا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتىنىڭ كومىسسارى ۋىسپوۋلود مېركۇلوۋنىڭ 1945-يىلىنىڭ بېشىدا ستالىن ۋە تاشقى ئىشلار خەلق كومىسسارى ۋىچېسلاۋ مولوتوۋقا يوللىغان دوكلاتىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن ئىدى: " يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ تەلپىگە بىنائەن قوزغىلاڭچىلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن گېنېرال ئېگناروۋنىڭ باشچىلىقىدا كېرەكلىك ئالاقە ئەسلىھەلىرى ۋە پارتلىتىش مۇتەخەسسسلرى ئەۋەتىلدى. ئىلگىرى تەربىيەلەشتىن ئۆتكەن، ئەسلىدىكى شىنجاڭ ئاھالىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىدىن كېلىپ چىققان، سانى 590 ئادەمدىن تەركىپ تاپقان بەش ئاتلىق ئەترەت قوزغىلاڭ پارتلىغان رايونلارغا تاشلاندى. [30]

بېرىيا تىلغا ئالغان مەزكۇر بەش قوراللىق ئەترەتنىڭ بەزىلىرى ھەققىدە ھازىرچە دەسلەپكى مەلۇماتلار مەۋجۇت. بەلكى، ئۇنىڭ كۆزدە تۇتقانلىرى ئارىسىدا نىلقا قوزغىلىڭى ئۈچۈن ئالمۇتىنىڭ يېنىدا تەييارلىقتىن ئۆتكەن فاتىخ مۇسلىموف باشلىق ئون نەچچە كىشىدىن تەركىپ تاپقان ئەترەتمۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇلارنىڭ ئارىسىدا

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

سەيدۇللا سەيفۇللايېغۇمۇ بار ئىدى. بىراق، ئۇ يارىلىنىپ قېلىش سەۋەبى تۈپەيلىدىن فاتىخ قاتارلىقلار بىلەن بىرگە نىلقا تاغلىرىغا كەلمىگەن ئىدى [31].

بېرىيا تىلغا ئالغان بۇ بەش ئەترەتنى كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ ئەترەتلەرگە قاتناشقانلارنىڭ ئەسلىمىلىرى ھەم سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخىپلىرى ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە بېكىتتىم. بەلكى بۇ يەنىلا ئارخىپلارنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق تېخىمۇ ئىشەنچلىك دەلىللىنىشى ۋە تولۇقلىنىشى مۇمكىن.

بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىككى ئەترەتنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش كېرەك. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ 1944-يىلى 26-دېكابىردا قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق ئاتا رايونىدا تەربىيىدىن ئۆتكەن دۈيشە نوغايبايېف، پېتىر ساۋىن (زاكىر تۆرە) ۋە قۇتان توگويېف قاتارلىقلارنىڭ كوماندىرلىقىدىكى 67 كىشىلىك " باتۇر " ئەترىتىنى ۋە بىر ھەپتىدىن كېيىن ئوش ئەتراپىدا تەربىيىدىن ئۆتكەن ئىسساقبەك مۇنونوف، گابىت مۇزىپوۋ (غۇلجىدىكى ئىسمى ئەلى مەمەتوف ۋە ياكى ئەلى ئەپەندى) ۋە راززاق مەۋلانوف قاتارلىقلارنىڭ كوماندىرلىقىدىكى 100 كىشىلىك " بۈيگۈ " ناملىق ئەترەتنى قورغاس ئارقىلىق ئىلىغا ئەۋەتتى [32]. باتۇر ئەترىتى سۈيدۇڭ ۋە كۈرەنى ئېلىشقا قاتنىشىپ، 31-دېكابىر كۈنىدە لوسگوڭغا ئورۇنلاشتى ھەمدە غۇلجا ئەتراپىدا جىڭدىن كېلىۋاتقان دۈشمەن قوشۇنلىرىغا قارشى جەڭ قىلدى. بۇ چاغدا " باتۇر " ئەترىتى يەرلىك ئۇيغۇر ۋە قازاق قوزغىلاڭچىلار ھېسابىغا كۆپەيتىلىپ، بىر دېۋىيونغا ئايلانغان ئىدى .

" بۈيگۈ " ئەترىتى بولسا ھەرەمباغ سوقۇشىغا قاتناشتى ھەمدە 1945-يىلى 17-يانۋاردىن باشلاپ، بىر ئاتلىق پولكقا كېڭىيىپ، ئىسساقبەك مۇنونوفنىڭ كوماندىرلىقىدا گېنېرال شې يىفېڭ قوماندانلىقىدىكى ئاچال داۋىنى ئارقىلىق غۇلجىغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى مازار ۋە چاپقان يوتا قاتارلىق جايلاردا تارمار قىلدى.

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ئىشەنچلىك ئېيتىشقا بولىدۇكى، 1945 يىلىنىڭ 3-ئايلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئەۋەتكەن ھەربىي خادىملىرىنىڭ ئادەم سانى تەخمىنەن 600 ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەسلىدە ئۇيغۇر دىيارىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەنلەر ئىدى. بۇ 5 ئەترەتنى ھەرگىزمۇ مۇنتىزىم سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى دېيىشكە بولمايتتى. بىراق، جۇڭگودا نەشر قىلىنغان «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخى» ۋە «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى چوڭ ئىشلار خاتىرىسى» ھەم باشقا ئەسەرلەردە ھەم ماقالىلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەخسۇس قىزىل ئارمىيە قوشۇنى ئەۋەتىپ، پارتىزانلارنىڭ ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتۇرغانلىقى كۆپتۈرۈۋېتىلگەن شۇنىڭدەك بۇ بايانلار ئۈچۈن ھېچقانداق پاكىت كۆرسىتىلمىگەن. بۇنىڭدىكى مەقسەت قوزغىلاڭچىلارنىڭ رولىنى ۋە كۈچ-قۇدرىتىنى ئاجىز كۆرسىتىش، يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقى بولمىغان بولسا، ئىنقىلاب باشتىلا غەلبە قىلالمايتتى ۋە ياكى ھەممە ئىش سوۋېتنىڭ قولى بىلەن بولغان دېگەن ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت بولسا كېرەك. مۇنداق ئىدىيە ئەينى ۋاقىتتىكى مىللىي ئىنقىلابنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن گومىنداڭ ئوفىتسېرلىرى تەرىپىدىنمۇ كۆپتۈرۈلگەن ھەمدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى خەلقئارا جەمئىيەتكە سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلىدا ۋەقە چىقىرىپ، جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ھۇجۇم قىلدى، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنى شىنجاڭغا كىرگۈزدى، دېگەندەك تەشۋىقاتلارنى يۈرگۈزگەن ئىدى.

ئەمما، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ ئىنقىلابقا باشتىن-ئاخىرى ئارىلاشقانلىقى ۋە ياردەملەرنى بەرگەنلىكى ئەمەلىيەت، لېكىن خەلقنىڭ ئەسلىدىن ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى باشلىغانلىقى، خەلق ئىچىدە جىددىي قارشىلىق ئىدىيىلىرى ھەم ھەرىكەتلىرى داۋاملاشقانلىقى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بولسا بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ياردەم بېرىش ۋە قوللاش سىياسىتى قوللىنىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك غەلبە قازىنىشىدا بەلگىلىك روللارنى ئوينىغانلىقىمۇ ئەمەلىيەتتۇر. ئەگەر خەلق كەڭ كۆلەملىك ئازادلىق كۈرىشىگە ئاتلانمىغان بولسا، ئۇلار ئەشۇ

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ئۆزلىرىنىڭ ئاخىرقى نشانى بولغان - ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىش نىيىتىگە كەلمىگەن بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقى ھەر قانچە قىلىسىمۇ، خەلقنى قوزغىيالىمايتتى ھەمدە ھېچ نېمىگە ئېرىشەلمەيتتى. بۇ يەردە قورال-ياراقلا ئەمەس، بەلكى ئازادلىق ئىرادىسى ۋە غايىسى ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىدى.

ئاشكارىلانغان ئارخىپ ھۆججەتلىرىگە تايانغاندا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ كەڭرەك ھەربىي ياردىمى ۋە مۇنتىزىم سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ياردەمگە كىرىشى 1945-يىلى 5-ئايدا ئۈچ يۈنلىش جېڭى باشلانغاندىن كېيىن بولدى. ئۇنىڭغىچە بولغان ئارىلىقتا پەقەت ئاز ساندىكى ئايرىم ئەترەتلەر شۇنىڭدەك ئايرىم ھەربىي ئىنستىروكتورلار پائالىيەت قىلدى. ئەترەتلەر بىۋاسىتە جەڭلەرگە قاتناشسا، ھەربىي ئىنستىروكتورلار مىللىي ئارمىيىنىڭ جەڭچى - ئوفىتسېرلىرىنى مۇنتىزىم ھەربىي مەشق قىلدۇرۇش ۋە تەربىيەلەش بىلەن شۇغۇللاندى.

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ 1945-يىلى 1-ئايدىن باشلاپ، قورغاستا مەخسۇس مەكتەپ ئېچىپ، قىسقا مۇددەت ئىچىدە 160 نەپەر تۆۋەن دەرىجىدىكى ئوفىتسېرنى ھەمدە 30 غا يېقىن ھەربىي رادىستنى تەربىيەلىگەندىن تاشقىرى يەنە بىر قىسىم ھەربىي ئىنستىروكتورلارنى ئەۋەتىپ، مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيە قۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەرلەرنىڭ مەشق قىلىشىغا ياردەم بەردى. مىللىي ئارمىيىنىڭ مۇنتىزىملىشىش جەريانىدا 2-دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشقان سوۋېتلىك ئۇيغۇر ئوفىتسېرلاردىن مىرزىگۈل ناسىروف ۋە سەيدەخمەت ئۆمەروف قاتارلىقلارمۇ ھەربىي تەلىم - تەربىيە بېرىش ئىشلىرىغا قاتناشقان ئىدى [33].

" ستالىننىڭ ئالاھىدە پاكىسى " دىكى ھۆججەتلەرنىڭ بىرى بېرىيانىڭ ستالىن ۋە مولوتوۋقا يوللىغان گېنېرال ئېگناروۋنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە ۋەزىپىلىرىگە ئائىت دوكلات بولۇپ، بۇنىڭدا " 1945-يىلى، مارتقىچە بولغان ئارىلىقتا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەسكەر سانى 8300 گە يەتتى. بەلكى بۇ تېز كۆپىيىپ 12 مىڭغا يەتكۈزۈلدى. گېنېرال ئېگناروۋقا ئۇلارنى تەربىيەلەپ، جەڭگە يارىغىدەك قىلىش، مەركىزىي جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ مەزكۇر رايونغا مۇنتىزىم ئارمىيىنىڭ 70 مىڭ ئەسكىرىنى ئورۇنلاشتۇرغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، قورال - ياراقلارنى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

كۈچەيتىش، لايىقەتلىك ھەربىي كادىرلارنىڭ يېتىشمەسلىكىنى ھەل قىلىش ۋەزىپىلىرى يۈكلەندى [34] "دەپ يېزىلغان ئىدى. ئەنە شۇ دوكلاتتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، موسكۋا پارتىزانلارنى تەربىيەلەپ، ئۇنى مۇنتىزىم قوشۇنغا ئايلاندۇرۇشقا جىددىي كۆڭۈل بۆلگەن بولۇپ، جۇمھۇرىيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى باشتىن - ئاخىرى مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيە قۇرۇش ئارزۇسىدا بولۇپ، مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيە قۇرۇش پىلانلىرىنى تۈزۈش خىزمىتىگە باشتا پارتىزانلار باش قوماندانى ۋە ھەربىي ئىشلار نازىرى پېتىر رومانوۋىچ ئالبېكساندروۋنى مەسئۇل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ 1945-يىلى 17-يانۋاردا شې يىفېڭ قوشۇنلىرى غۇلجىغا قىستاپ كەلگەن خەتەرلىك پەيتتە ۋەزىپىسىنى تاشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كېتىشكە ئۇرۇنۇشى بىلەن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئۇنى ۋەزىپىدىن قالدۇرغان ئىدى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئۇزۇن ئۆتمەي ئەخمەتجان قاسىمنى ھەربىي ئىشلار بۆلۈمىگە مەسئۇل قىلىپ، مىللىي ئارمىيە قۇرۇش تەييارلىق خىزمەتلىرىگە سالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەربىي ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقى ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالغان ئەخمەتجان قاسىمى جىددىي تۈردە مىللىي ئارمىيە قۇرۇلۇش خىزمىتىگە كىرىشىپ، ئالدى بىلەن مىللىي ئارمىيىنىڭ تۈزۈلمە لايىھىسى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك پىلانلارنى تەييارلاپ ئوتتۇرىغا قويدى. ئەلۋەتتە، بۇ چاغدا 2-دوم ئەخمەتجان قاسىمغا مەسلىھەتچىلىككە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتسېرى، سوۋېتلىك ئۇيغۇر سەيدەخمەت ئۆمەروفنى تەيىنلىگەن بولۇپ، سەيدەخمەت ئۆمەروفنىڭ 2-دوم گېنېرالى ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ ئېگناروۋقا بىۋاسىتە بويسۇنۇشىدا شەك يوق ئىدى. كەسپىي ھەربىي خادىم سەيدەخمەت ئۆمەروفنىڭ ئەخمەتجان قاسىمنىڭ مىللىي ئارمىيە قۇرۇلمۇسىغا ئائىت پىلانلىرىنى تەييارلاشتا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن.

مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەربىي ئۇنۋان، پاگون، ھەربىي ئۇستاف ۋە قوشۇن تۈزۈلمىسىنىڭ سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىدىن كۆپ دەرىجىدە، سابىق چار رۇسىيە ئارمىيىسىدىن ئازراق دەرىجىدە ئۆلگە ئالغانلىقىدا ئەخمەتجان قاسىمنىڭ 2-دومنىڭ كەسپىي ھەربىي خادىملىرىنىڭ تەكلىپى ۋە تەشەببۇسىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

تەس ئەمەس. ئەينى ۋاقىتتا جۇمھۇرىيەت ۋاقتلىق ھۆكۈمىتى ئەزالىرى مىللىي ئارمىيىنىڭ قۇرۇلۇش لايىھىسىنى مۇزاكىرىلەردىن ئۆتكۈزگەندە، مىللىي ئارمىيىنىڭ نامىنى قانداق ئاتاش ھەققىدىمۇ كۆپ تالاش-تارتىش قىلغان. ئەخمەتجان قاسىمى دۇنيادا مەۋجۇت بولغان سوۋېت ئىتتىپاقى، جۇڭگو، تۈركىيە، ئىران قاتارلىق ئەللەرنىڭ ھەربىي ناملىرى ھەم باشقا ئالاھىدىلىكلىرىنى مىساللار بىلەن كۆرسىتىپ، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بۇ مۇنتىزىم قوشۇننىڭ ھەر مىللەتنىڭ پەرزەنت قوشۇنى ۋە ھەر مىللەتنىڭ مەنپەئەتلىرىنى قوغدايدىغان ئارمىيە بولۇشى لازىملىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىنقىلابنىڭمۇ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى ئىكەنلىكى، شۇڭا ئۇنى «مىللىي ئارمىيە» دەپ ئاتاش لازىملىقىدىن ئىبارەت ئۆز لايىھىسىنى كۈچكە ئىگە قىلىشقا تىرىشقان. گەرچە، ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى بىر قىسىم ئەربابلار تەرىپىدىن مىللىي ئارمىيىنى تۈركىيىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە "مىللىي ئوردۇ" دەپ ئاتاپ، تۈركچە ھەربىي ئاتالغۇ ۋە ھەربىي سىستېمىنى ئىشلىتىش تەشەببۇسى ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان بولسىمۇ، ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشىۋاتقان مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تېخىمۇ زور ياردەملىرىنى ۋە خەلقئارالىق سىياسىي قوللاشلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تەشەببۇسى توغرا تېپىلغان ئىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيە قۇرۇش ۋە ئۇنى قوراللاندىرۇش مەسىلىلىرىدە سوۋېت تەرەپ، جۈملىدىن موسكۋانىڭ باش مەسلىھەتچىسى ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ ئېگناروۋنىڭ مەسلىھەتىنى قوبۇل قىلماسلىقىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار مىللىي ئارمىيىنى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئۈلگىسىدىكى مۇنتىزىم ئارمىيە قىلىپ قۇرۇش چىقىشنىڭ كۆپ جەھەتلەردىن پايدىلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۆز لايىھىسى ۋە تەشەببۇسىدا چىڭ تۇردى. خۇددى لاۋرېنتى بېرىيا يوسىف ستالىنغا يوللىغان دوكلاتىدا كۆرسەتكەندەك، مىللىي ئارمىيىنى قۇرۇش ۋە تەييارلىقتىن ئۆتكۈزۈش ئىشلىرىغا باش ھەربىي-سىياسىي مەسلىھەتچى ئېگناروۋ بىۋاسىتە

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ئارىلاشقان ئىدى.

1945- يىلى 3- ئايدىن باشلاپ، مۇنتىزىم ئارمىيە قۇرۇش ئىشلىرى جىددىي تۇتۇش قىلىنىپ، پارتىزان ئەترەتلىرى ئۆزگەرتىلىپ، پارتىزانلار ۋە پارتىزان كوماندىرلىرى مۇنتىزىم ئارمىيىنىڭ ئوفىتسىر- ئەسكەرلىرىگە ئايلاندۇرۇلدى شۇنىڭدەك جۇمھۇرىيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ 1945- يىلى 2- فېۋرال كۈنى ئېلان قىلغان 19- نومۇرلۇق ھەربىي ئىشلار قارارى بويىچە 20 ياشتىن 45 ياشقىچە بولغان پۇقرالار ئەسكەرگە قوبۇل قىلىنىپ، سوۋېت ھەربىي ئىنستروكتورلىرى ۋە يەرلىك كوماندىرلار تەرىپىدىن مەشىق قىلدۇرۇلدى. قىسقا مۇددەت ئىچىدە چىلپەڭزىدە تەربىيەلەنگەن بىر قىسىم تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسىرلار ھەر قايسى قوشۇنلارغا تەقسىم قىلىندى ھەمدە يەنە داۋاملىق تۈردە ئۈچ ئايلىق ئوفىتسىر تەربىيەلەش كۇرسى ئېچىلدى.

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، 1945- يىلى ئاپرىل ئايلىرىدا سانى تەخمىنەن 15 مىڭ بولغان [35] مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيىنىڭ يەتتە ئاتلىق ۋە پىيادە پولكى، ئۈچ ئاتلىق ۋە پىيادە مۇستەقىل باتالىيونى، بىر زەمبىرە كىچىلەر باتالىيونى ھەم بىر ئاتلىق مۇستەقىل ئېسكادرونىنىڭ جەڭگىۋار ۋە مۇنتىزىم ھالدا جىڭ، شىخو، تارباغاتاي ۋە ئالتايىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان گومىنداڭنىڭ ئۈچ دېۋىزىيىگە يېقىن مۇنتىزىم ھەربىي كۈچىنى تارمار قىلىپ، ئۈچ ۋىلايەتنى تولۇق ئازاد قىلىشدا ھەمدە قوشۇننىڭ 1946- يىلى 6- ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا داۋاملىق كۆپىيىپ، تەخمىنەن 30 مىڭ كىشىلىك ئارمىيىگە ئايلىنىشىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئۈچ ئايلىق مۇنتىزىملىشىش، قاتتىق ھەربىي مەشىق ۋە ھەربىي تەييارلىق ئۆمرىدە مىللىي تۇتۇپ باقمىغان ئۇيغۇر دېھقان ياشلىرى ۋە قازاق چارۋىچىلىرىنىڭ روھىدىكى قەھرىمانلىقلارغا تېخىمۇ زور كۈچ قوشۇپ، ئۇلارنىڭ گومىنداڭنىڭ ئەڭ ئىلغار قورال- ياراقلار بىلەن قوراللانغان، ياپونىيە ئارمىيىسى بىلەن جەڭ قىلىپ، تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغان مۇنتىزىم قوشۇنلىرىنى، يەنى غەربىي شىمالنىڭ يەرلىك پادىشاھى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ھېسابلانغان مىلتارىست خۇ زوڭنەنگە تەۋە 29- گۇرۇپپوۋاي ئارمىيىنىڭ يېڭى 2- كورپۇسىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىيالىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. ئەمما، شۇ نۇقتىنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، ئەگەر باتۇر ئەسكەر بولمىسا، قوماندان قانچە جەڭگە ماھىر ۋە يۇقىرى ھەربىي تەلىم- تەربىيىگە ئىگە بولسىمۇ بىكار. گومىنداڭنىڭ يېڭى 2- كورپۇس قوماندانى گېنېرال لېيتىنانت لى تېجۇن، يېڭى 45- دىۋىزىيە كوماندىرى گېنېرال مايور شې يىفېڭ ۋە گېنېرال مايور گۇچى، زاپاس 7- دىۋىزىيە كوماندىرى لى يۇشاڭ، يېڭى 45- دىۋىزىيىنىڭ پولىك كوماندىرلىرىدىن خۇ ۋېنسى ۋە باشقا پولىكوۋنىكلار ھەمدە باتالىيون ۋە روتا كوماندىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى خۇئاڭپۇ ھەربىي مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن كەسپىي ئوفىتسېرلار ئىدى. بۇلارنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك جەڭ قىلىش تەجرىبىسى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى جاڭ جېشىنىڭ 1927- يىلى، شىمالغا يۈرۈش قىلىش 1928-1937- يىللىرى ئارىسىدا جۇڭگو قىزىل ئارمىيىسىنى قورشاپ يوقىتىش ئۇرۇشلىرىغا ھەمدە 1937- يىلىدىن كېيىن ياپونغا قارشى تۇرۇش قاتارلىق ئۇرۇشلارغا قاتناشقان شۇنىڭدەك كۆپلىگەن جەڭلەرگە قوماندانلىق قىلغان كونا ھەربىي كوماندىرلار ۋە گېنېراللار ئىدى. بىراق، ئۇلار ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاتار، موڭغۇل، تۇڭگان ۋە رۇس پارتىزانلىرى ھەم كوماندىرلىرىنىڭ قولىدا يېڭىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە 1945- يىلى 5- ئايدىن كېيىن مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيىنىڭ قولىدىمۇ داۋاملىق مەغلۇپ بولدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئامالسىزلىقتىن «ياتلارنى ياتلارنىڭ قولى بىلەن يوقىتىش» ئەنئەنىسى بويىچە گەنسۇدىكى ما بۇفاڭنىڭ قوماندانلىقىدىكى تۇڭگان ۋە سالا قاتارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەرنى ئاساس قىلغان ئاتلىق 5- كورپۇسنى يۆتكەپ كېلىپ، مۇسۇلمانلارنى مۇسۇلمانلار ئارقىلىق يوقاتماقچى بولدى.

گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتايدىكى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتلىرىدە تۈرلۈك ئامىل مەۋجۇت بار. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب، گومىنداڭ ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلىرى قورقۇنچاق، ئۆلۈمدىن قورقىدىغانلىقى، ئۇلاردا يەرلىك خەلقلەرنى دۈشمەن ھېسابلاش، ئۇلارنى كەمسىتىش، ھاقارەتلەش خاھىشى كۈچلۈك ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

بارلىق ئۇرۇش جەريانىدا ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك مىللەت خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمەي، ئارقا سەپسىز قالدى.

گومىنداڭ ئوفىتسېرلىرى تېخىمۇ شۇنداق بولۇپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆلە-تېرىلىشىگە قارىماي، ئۆزلىرىنىڭ جېنىنى ساقلاشنى ئويلايتتى. بۇ خىل يەكۈننى ئەينى ۋاقىتتىكى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئوفىسېرلىرىدىن بىرى دۇ شېزوڭمۇ شۇنداق چىقارغان ئىدى [36].

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە يەرلىك مۇھىت ۋە ھاۋا كىلىماتىغا كۆنەلمىگەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ۋە كوماندىرلىرى ئۆزلىرىدىكى يۇقىرىقى بىر قاتار كەمچىللىكلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، پارتىزانلار ۋە كېيىن مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيىنىڭ زەربىلىرىگە مۇتلەق تەڭ كېلەلمىدى. گومىنداڭ ئوفىتسېر-گېنېراللىرى بولسا ئۆزلىرىنىڭ بۇ مەغلۇبىيەتنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا دۆڭگەپ، ھە-دېسلا ئۆزلىرىنى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىلەن جەڭ قىلغان، ئۆزلىرىنىڭ رەقىبلىرىنىڭ يەرلىك پارتىزانلار ئەمەس، بەلكى مۇنتىزىم سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسى ئىكەنلىكىنى پەدەزەلەپ، ئۆزلىرىدىن يۇقىرى باش قوماندانلىق شىتابلىرىغا مەلۇمات يوللاپ، ئۆزلىرىنى جازاغا تارتىلىشتىن ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇندى.

مۇنداق كۆپتۈرمە دوكلاتلار، يالغان مەلۇماتلار، ھەرەمباغنى مۇداپىئە قىلغان گېنېرال مايور دۇ دېفۇدىن تارتىپ، باشتا غۇلجا ئەتراپىدا، كېيىن شىخودا مەغلۇپ بولغان يېڭى 45-دېۋىزىيە قوماندانى گېنېرال مايور شې يىفېڭ، كەڭساي ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغان زاپاس 7-دېۋىزىيە كوماندىرى گېنېرال مايور لى يۇشاڭ، 45-دېۋىزىيىنىڭ 3-پولىكىنىڭ كوماندىرى پولىكوۋنىك خۇ ۋېنىسى، ھەرەمباغنى مۇداپىئە قىلغان پولىكوۋنىك ساۋ رىلىڭ، جىڭدا مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشكەن گېنېرال مايور گۇچى ھەتتا مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنى باستۇرۇشتىكى ھەربىي ھەرىكەتلەرگە باش قوماندانلىققا تەيىنلىنىپ، 1944-يىلى 12-ئايدىن 1945-يىلى 9-ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بارلىق ھەربىي ھەرىكەتلەرگە قوماندانلىق قىلغان يېڭى 2-كورپۇس قوماندانى گېنېرال لېيتىنانت لى تېجۇن قاتارلىقلارنىڭ قەلىمى بىلەنمۇ 8-ئۇرۇش رايونى قوماندانى جۇ شاۋلياڭ

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ۋە باشقىلارغا يوللانغان ئىدى.

بۇ خىل كۆپتۈرۈلگەن تېلېگراممىلار ۋە مەلۇماتلار گومىنداڭ تارىخچىسى جاڭ داجۇننىڭ «شىنجاڭدىكى 70 يىللىق بوران - چاپقۇن» ناملىق كىتابىدىن ئورۇن ئالغان.

ھەقىقەتەن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارتىزانلارغا ۋە مىللىي ئارمىيىگە ياردەم بەرگەنلىكى راست، ئەمما بۇ ياردەملەرنىڭ چەكلىك بولغانلىقى، ھەرگىزمۇ مەغلۇپ بولغان گومىنداڭ ئوفىتسىپىرلىرىنىڭ يالغان ۋە كۆپتۈرمە ئۇچۇرلىرىدا ئېيتىلغاندەك بولمىغانلىقىمۇ ھەقىقەت. سوۋېت ئىتتىپاقى ئەينى ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ خەلقئارالىق ئابرويى، ئامېرىكا ۋە ئەنگىلىيە قاتارلىق ئىتتىپاقداشلارغا بەرگەن ۋەدىلىرى ئۈچۈن ھەرگىزمۇ ئىلى ئىنقىلابىنى ئاشكارا قوللىمىغان بولۇپ، ئۆز ياردەملىرىنى مۇتلەق مەخپىي تۈردە كۆرسەتكەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن موسكۋا زور ساندىكى سوۋېت قىزىل ئارمىيە قوشۇنلىرىنى گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن بىۋاسىتە جەڭ قىلىشقا ئەۋەتمىگەن بولۇپ، پەقەت ئايرىم-ئايرىم ۋە ترەتلەر ۋە ياكى ئوفىتسىپىرلارنى پارتىزانلار ھەم مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيىنىڭ تەركىبىدە جەڭ قىلىشقا ئەۋەتكەن. بۇلارنىڭ سانىمۇ كۆپ ئەمەس ئىدى. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1934 - يىلى ۋە 1937 - يىلى مۇنتىزىم قوشۇنلىرىدىن كەڭ ئالمۇتا 13 - ئاتلىق پولكى قاتارلىق پولك دەرىجىلىك قوشۇننى بىۋاسىتە ئۆلكىگە كىرگۈزۈپ تۇتقان ۋە ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلدۇرغىنىغا ئوخشىمايتتى.

ھەتتا مەخپىيەتلىك سەۋەبىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى مەخسۇس ئورگانلىرى ئىلىغا ئەۋەتكەن ئاتلىق پارتىزانلارنىڭ كىيىملىرى، ئىشلەتكەن قوراللىرىغىچە ئالماشتۇرۇۋەتكەن ھەمدە خادىملارنىڭ يانلىرىدىكى ئەسلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ بولغان كىملىك كىنىشكىلىرى ۋە بەلگىلىرىنى يىغىۋالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەنلىكىنى يەرلىك كىشىلەرگە ئېيتىشىمۇ چەكلەنگەن ئىدى. بىراق، مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن، كوماندىرلار تەركىبىدىكى يەرلىك كوماندىرلار كىمنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەنلىكىنى بىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىنتىزام تۈپەيلىدىن داۋراڭ سېلىنمىغانلىقى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

مەلۇم.

سوۋېت ئىتتىپاقى مەيلى خەلقئارا سورۇنلاردا ۋە ياكى گومىنداڭ رەھبەرلىرى بىلەن بولغان سۆھبەتلەردە ھېچقاچان ئۆزىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىغا ھەربىي ياردەم بېرىۋاتقانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان ئەمەس. موسكۋا باشتىن ئاخىرى بۇنى يەرلىك خەلقنىڭ خاتا سىياسەت كەلتۈرۈپ چىقارغان ئازادلىق كۈرىشى ۋە قوزغىلىڭى ئىكەنلىكى، بۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھېچ بىر ئالاقىسى يوقلۇقىنى تەكىتلىگەن.

بىراق، ئېتىراپ قىلىش لازىمكى، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۆزلىرىنى قوزغىلاڭ بىلەن ئالاقىسى يوق دېگەن بىلەن بەربىر مەخپىي تۈردە مىللىي ئارمىيىنى چەكلىك دەرىجىدىكى ھەربىي ئىنستىرۇكتور، ئوفىتسېر ۋە جەڭ قىلغۇچى خادىملار ھەم قورال-ياراق، ئوق-دورا ۋە ھەربىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەشنى تاكى 1945-يىلى 10-ئايغىچە داۋاملاشتۇردى ھەمدە بىراقلا ئۆز ئادەملىرى، قورال-ياراق ۋە ئوق-دورلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇ قوراللار ۋە ئوق-دورلار ھەم خام ئەشيالارنىڭ بىر قىسمى باشتا يېزا ئىگىلىك ۋە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلغان ئىدى. چۈنكى، ئىنقىلاب باشلانغاندا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ياۋروپادا جەڭ قىلىۋاتاتتى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن ئاشلىق، مال-چارۋا، خام ئەشيا قاتارلىق تۈرلۈك مەھسۇلاتلار كېرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى قورال-ياراقلارنىڭ بىر قىسمىنى بىكارغا بەرمىدى ھەمدە سودىنى يولغا قويۇپ، ئىلى، چۆچەكنىڭ سودىگەرلىرىنىڭ شۇنىڭدەك «تەرەققىيات شىركىتى» نىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇشى ئۈچۈن يول ئاچقان ئىدى.

مىللىي ئارمىيە ئارتىلىرىيە دېۋىزىيونىنىڭ كوماندىرى ئەسھەت تېيىپوفنىڭ 2004-يىلى سۆزلەپ بېرىشىچە، ھەتتا سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي مۇتەخەسسسلرى مىللىي ئارمىيىنىڭ ئارتىلىرىيە دېۋىزىيونىنى قۇرۇش ئۈچۈن كەڭسايدا 1945-يىلى 3-ئايدىن باشلاپ رەسمىي تەربىيەلەشكە كىرىشكەن بولۇپ، 3-4 ئايلىق تەربىيىدىن كېيىن مىللىي ئارمىيىنىڭ ئارتىلىرىيە دېۋىزىيونى قۇرۇپ چىقىلىپ، جىڭ ۋە شىخو ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

ھەربىي ياردەملىرى ئۈچۈن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت رەئىسى ئەلىخان تۆرە 1945-يىلى ماي ئېيىدا مەخسۇس موسكۋاغا خەت يېزىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ كۆرسەتكەن ياردەملىرىگە رەھمەت بىلدۈرگەن [37].

شۇنىڭدىن كېيىن يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى 1945-يىلى 6-ئايدا قوزغىلاڭچىلارغا ياردەم بېرىپ، مىللىي ئارمىيىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قىزىل ئارمىيىنىڭ 500 نەپەر ئوفىتسېرى ۋە 2000 نەپەر ئەسكىرىنى ئەۋەتكەن [38]. سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بىخەتەرلىك ئىشلىرىنىڭ مەسئۇلى لاۋرېنتى بېرىيا مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بىيورۇ ئەزاسى ۋە تاشقى ئىشلار كومىسسارى ۋېچېسلاۋ مولوتوۋقا يازغان دوكلاتىدا " شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ قوزغىلاڭ ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشىش ئۈچۈن قىزىل ئارمىيىنىڭ ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلەرنى يەتكۈزۈش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى " دەپ مەلۇمات بەرگەن [39].

بىراق، بۇ قوشۇنلارنىڭ قايسى جەڭلەرگە قانداق شەكىلدە قاتناشقانلىقى ئېنىق ئەمەس.

لېكىن، ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئۇچۇرلار كۆرسەتتىكى شىخو ۋە جىڭدىكى جەڭلەر مىللىي ئارمىيىنىڭ ئەڭ شىددەتلىك ئۇرۇشلىرى بولۇپ، بۇ ئۇرۇشلارغا مىللىي ئارمىيىنىڭ بارلىق كۈچى ۋە بارلىق قىسىملىرى سېلىنغان ئىدى. ھازىرغىچە مەخسۇس سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئايرىم بىر باتالىيونى ۋە ياكى بىر پولكىنىڭ جىڭ ۋە ياكى شىخو ئۇرۇش مەيدانىدا ئۆز ئالدىغا جەڭ قىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق.

پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، مەزكۇر 500 ئوفىتسېر ۋە 2000 ئەسكەر بەلكى مىللىي ئارمىيىنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى، بەلكى ئاساسلىقى ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى قىسىملىرىنىڭ ئارىسىغا چېچىۋېتىلگەن بولۇشى، ئوفىتسېرلارنىڭ بولسا، ھەر قايسى قىسىملارنىڭ ھەر دەرىجىلىك كوماندىرلىق ۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇرغان بولۇشى ئېھتىماللىققا يېقىن، ئەگەردە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ئايرىم پولك ۋە ياكى ئايرىم باتالىيون سالاھىتىدە جەڭ قىلغان بولسا بۇنىڭ ئاسانلا سىرتقا بىلىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى.

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

دېمەك، كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىراز كەڭ كۆلەملىك ياردىمى مىللىي ئارمىيە قۇرۇلۇپ، رەسمىي ئۈچ فرونت بويىچە جەڭ قىلىشقا كىرىشكەندە بولغان. مۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، جىڭ ۋە شىخودىكى ئىككى دىۋىزىيە گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن مىللىي ئارمىيەنى تېخىمۇ كۈچەيتىش زۆرۈر ئىدى. بېرىيا ئۆز دوكلاتىدا گومىنداڭنىڭ بۇ ئۆلكىگە «70 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم قوشۇننى ئورۇنلاشتۇرغانلىقى» نى ئالاھىدە ئەسكەرتىشى تەسادىپىي ئەمەس. بۇ ۋاقىتتا مىللىي ئارمىيەنىڭ قوماندانلىق شىتابىدا تۈزۈلدىغان ھەربىي ھەرىكەت پىلانلىرى، ئۇرۇش خەرىتىلىرى ۋە باشقا ھەربىي ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك خىزمەتلەرگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي خادىملىرىنىڭ قاتناشقانلىقى ھەتتا مۇھىم رول ئوينىغانلىقى شۈبھىسىز. سوپاخۇن سوۋۇروف ئۆز ئەسلىمىسىدە مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شىتابىدا پۈتۈنلەي دېگۈدەك سوۋېتلىكلەرنىڭ بولغانلىقى ھەققىدىكى ئۇچۇرى دەل ئەنە شۇ يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان مەلۇماتلار بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. سوپاخۇن سوۋۇروفنىڭ بۇ مەلۇماتلىرى مىللىي ئارمىيە شىتاب تەركىبىنى چۈشىنىشتە مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

4. سوپاخۇن سوۋۇروف قەلىمى ئاستىدىكى ئاقسۇ ئۇرۇشى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى

سوپاخۇننىڭ ئەسلىمىسىدە، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ۋە مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شىتابى ئۇنى ئاقسۇدا پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىشقا بەلگىلەيدۇ. ئۇ مىللىي ئارمىيە شىتابىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئۇ ئاقسۇغا بېرىش يوللىرىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىش ئۈچۈن ئىسكەندەر بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئىسكەندەر ئۇنى تېكەس پولىكىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئۇ يەردە نوغايبايېف، ئىسكەندەر قاتارلىقلار بىلەن ئاقسۇغا بېرىش ھەربىي ھەرىكەت مەسىلىلىرىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ.

سوپاخۇننىڭ ئەسلىمىسىدىكى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوپاخۇن باشلىق 100 دىن ئارتۇق گومىنداڭنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى خىل قورال-ياراقلىرى بىلەن مىللىي ئارمىيە تەرەپكە ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار بىر مەزگىل گۇمان بىلەن كۆزىتىلىدۇ. باش قوماندانى ئىۋان پالېنوۋ ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى يىغىۋېلىپ، تارقاقلاشتۇرۇۋېتىدۇ. ھەتتا شىتابتىكى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

بىر سوۋېتلىك پولكوۋنىك دەرىجىلىك ئوفتسىپر ئۇنىڭدىن گۇمانلىق سوئال سورايدۇ.

سوپاخۇن سوۋۇروف ئەترىتىنىڭ بىر مەزگىل گۇمان ئاستىدا بولغانلىقى زىيا سەمەدىنىڭ " ئەخمەت ئەپەندى ناملىق ھۆججەتلىك بىئوگرافىك رومانىدىمۇ ئەسلىتىلىپ ئۆتۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ يېزىشىچە، قوماندانلىق شىتابىدىكى « ئاق باش » لەقەملىك سوۋېتلىك مەسلىھەتچى سوپاخۇن ئەترىتىگە ھەمدە ئۇنىڭ پارتىزانلىرىنىڭ جەنۇبقا ئەۋەتىلىشىگە گۇمانلىق قارايدۇ. مۇنداق گۇماننىڭ ئاساسلىقى سوۋېت ئوفتسىپرلىرى ، بولۇپمۇ 2-دوم تەرىپىدىن بولغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن .

شۇنى، ئەسكەرتىش كېرەككى، سوپاخۇن، قاسىمجان قەمبىرى ۋە ئابدۇكېرىم ئابباسوف قاتارلىق ئەسلى كېلىپ چىقىشى جەنۇبلۇق بولغان كىشىلەرنىڭ ھەربىي-سىياسى مەسئۇللىقىدا 200 كىشىلىك پارتىزان ئەترىتىنى (سىياسى تەشۋىقات ۋە سودا-ئارقا سەپ خادىملىرىمۇ ئۆز ئىچىدە) ئاقسۇ تەۋەسىگە چۈشۈرۈشى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭلا پىلانى بولماستىن بەلكى مىللىي ئارمىيە شىتابى ۋە 2-دومنىڭ پىلانى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى، بۇ ۋاقىتتا مىللىي ئارمىيەنىڭ ئاساسلىق ھۇجۇم نىشانى جىڭ ۋە شىخودىن ئىبارە ئوتتۇرا يۆنىلىش بولۇپ، ئەگەردە ئوتتۇرا يۆنىلىشتە غەلبە قىلىنسا، شىمال ۋە جەنۇبىي يۆنىلىشنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولاتتى. جىڭ ۋە شىخو لىنىيىسىگە گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ ئىككى نۇقتا مىللىي ئارمىيەنىڭ پۈتۈن ئۇيغۇر ئېلىنى ئازاد قىلىپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى شىڭ شىڭشادىن قوغلاپ چىقىرىشنىڭ ئاچقۇچى ئىدى. ئەمما، يەنە بىر خەتەر شۇكى، مىللىي ئارمىيە پۈتۈن كۈچىنى شىمال ۋە ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى ئۇرۇشقا سېلىپ، غۇلجىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئارقا سەپلەردە ئەسكەر قالمىغان مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئاقسۇ، قەشقەر ۋە كۇچاردىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرى كۈچىنى توپلاپ مۇزداۋان ئارقىلىق ئىلىغا ھۇجۇم قىلىپ، مىللىي ئارمىيەنىڭ ئارقا سېپىنى بۆسۈپ تاشلىشى مۇمكىن ئىدى. مۇنداق نازۇك ئەھۋال ئاستىدا قوماندانلىق شىتاب سوپاخۇن ئەترىتىنى ئاقسۇغا ئەۋەتىپ، پارتىزانلىق

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

ئۇرۇشى قىلىپ، دۈشمەننى ئۆزىگە جەلىپ قىلىپ تۇرۇش ئارقىلىق ئوتتۇرا يۆنىلىش ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. مەزكۇر ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيەتنى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان بۇ ھەربىي ھەرىكەتكە 2-دوم گېنېرالى ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ ئېگناروۋنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ موسكۋانى خەۋەردار قىلىشى تەبىئىي ئىدى.

سوپاخۇننىڭ بايان قىلىشىچە، ئاقسۇدىكى پارتىزانلىق ھەرىكەتنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى باش قوماندان پالېنوۋ ئۆزى بىۋاسىتە تەكىتلەيدۇ ھەمدە ۋەزىپە تاپشۇرىدۇ.

ئاقسۇدىكى بۇ ھەربىي ھەرىكەتنىڭ ئەھمىيەتنىڭ ئەنە شۇنداق ناھايىتى مۇھىملىقى تۈپەيلىدىن 2-دوم مەخسۇس تۈردە يۇقىرى دەرىجىلىك ئىككى ھەربىي خادىم زاكىر تۆرە بىلەن ئىسكەندەر ئەپەندىنى سوپاخۇن ئەترىتىگە باش مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلىگەن ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ن ك ۋ د سى (خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى) نىڭ پودپولكوۋنىك دەرىجىلىك مەزكۇر ئىككى ئوفىتسېرى بىۋاسىتە گېنېرال ئېگناروۋقا بويسۇنىدىغان بولۇپ، زاكىر تۆرىنىڭ كېيىن يېزىپ قالدۇرغان ئاقسۇ ئۇرۇشى ھەققىدىكى ئەسلىمىسىدە ئۆزىنىڭ ۋە ئىسكەندەرنىڭ بۇ ۋەزىپىگە ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ تەرىپىدىن تەيىنلەنگەنلىكىنى يازىدۇ. ئۇنىڭ نەزىرىدە مىللىي ئارمىيە باش شتابى ئەمەس، بەلكى ۋلادىمىر ئېگناروۋلا مەۋجۇت ئىدى. زاكىر ئەسلىمىسىدە يۇقىرىنىڭ سوپاخۇن ئەترىتىنى ئۆزىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىغا تاپشۇرغانلىقىنى شۇنىڭدەك ئەترەتنى ئاقسۇغا ئۆزىتىش مۇراسىمى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن دەرھال غۇلجىغا قايتىپ، ئەھۋالنى ۋلادىمىر ستېپانوۋىچقا دوكلات قىلغانلىقىنى يازىدۇ. ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ بۇرۇنلا ئاقسۇغا مەخپىي ئادەملەرنى ئەۋەتكەنلىكى، ئەلخان تۆرىگە تەشۋىقات چاقىرىقلىرىنى يازدۇرۇپ، بۇ تەشۋىقاتلارنى ئاقسۇ تەۋەسىدىكى مەسچىتلەرگە تاشلاتقانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

سوپاخۇن ئۈچۈن ئۆزى بىلەن بىرگە ئاقسۇغا چۈشكەن زاكىر ۋە ئىسكەندەر دېگەن كىشىلەر ئۆز ھەرىكىتىگە ئەڭ تەسىر كۆرسەتكەن شەخسلەردۇر. بولۇپمۇ سوپاخۇن بىلەن زاكىرنىڭ بىۋاسىتە ھەربىي

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇ زاكىر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ھەققىدە بىر قەدەر كۆپرەك بايان قىلىدۇ. ئاقسۇدىن چېكىنىش بۇيرۇقى كېلىپ، پارتىزانلار چېكىنىپ، قورغانغا كېلىپ، 10 كۈندىن ئارتۇق ۋاقىت تۇرۇپ قالىدۇ. زاكىر تۆرە بۇ ۋاقىتتا قورغاندا مەخسۇس رادىئو ئالاقە پونكىتى قۇرۇپ، ئۆزىنىڭ رۇس رادىستى بىلەن تۇراتتى. سوپاخۇن قورغاندا ئۇنىڭدىن ئاقسۇدىن نېمە ئۈچۈن چېكىنگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، ئۇ " بىلمەيمەن " دەپ جاۋاب بېرىپ، بۇ مەسىلىدىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇ سوپاخۇندىن ئاقسۇ ئەتراپىغا ما بۇفاڭنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ كەلگەن ياكى كەلمىگەنلىكى ئەھۋالىنى ئېنىقلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. سوپاخۇن ئىبراھىمخۇن ئىسىملىك كىشىنى ئەۋەتىپ، 5-كورپۇسنىڭ تېخى ئاقسۇغا كەلمىگەنلىكى، ئەمما پات يېقىندا كېلىدىغانلىقى ۋە غۇلجىغا ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىنلىكىگە ئائىت ئۇچۇرنى ئىگىلەپ يەتكۈزىدۇ. بۇ ئۇچۇر زاكىرنى ئىنتايىن خۇشال قىلىۋېتىدۇ.

1945- يىلى 12-ئايدا سوپاخۇن غۇلجىغا قايتقاندىن كېيىن، زاكىرنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇنىڭ ئۆيىدە 1946-يىلىنىڭ يېڭى يىلىنى بىرلىكتە كۈتۈۋېلىش مۇراسىمىغا قاتنىشىدۇ. سوپاخۇننىڭ يېزىشىچە، بۇ يەردىكى سورۇندىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سوۋېتلىك ئوفىتسېرلار ۋە گېنېراللار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىسكەندەرمۇ بار ئىدى. ئىسكەندەر ئاقسۇغا بارغان سوپاخۇن، قاسىمجان قەمبىرى ۋە سىدىق ھاجىلار بىلەن بۇ يەردە قۇچاقلىشىپ كۆرۈشىدۇ. مېھماندارچىلىق تازا قىلىپ، ھاراقلار يېتەرلىك ئىچىلگەندىن كېيىن، زاكىر سوپاخۇننى ئايرىم خانىغا باشلاپ، ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئاقسۇدىن چېكىنىشىنىڭ سەۋەبىنى ھېچكىمگە ئېيتماسلىق شەرتى بىلەن سۆزلەپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئاقسۇدىكى ئۇرۇشنى توختىتىش بىۋاسىتە موسكۋا ئارقىلىق ئىلى باش قوماندانلىق شىتابىدىن كەلگەن. ئىلى شىتابى موسكۋانىڭ تېلېفونىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئاقسۇدىن چېكىنىش بۇيرۇقىنى چۈشۈرگەن. زاكىر يەنە ستالىن بىلەن جاڭ كەيشىنىڭ پۈتۈشكەنلىكى، ئەمدى ئۇرۇش بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ [40]. سوپاخۇننىڭ يېزىشىچە، مانا بۇ ئۇنىڭ زاكىر تۆرىنى ۋە ئىسكەندەرنى ئاخىرقى بىر

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

قېتىم كۆرۈشى بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ زاكىر ۋە ئىسكەندەرنى ئىككىنچى قېتىم كۆرمىگەن.

شۇنى ئەسكەرتىشنى مۇۋاپىق تاپتىمكى، پارتىزانلار باينى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، پارتىزان رەھبەرلىرى ئىككى نەپەر سوۋېتلىك ھەربىي مەسلىھەتچى زاكىر بىلەن ئىسكەندەرلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئۇرۇشنى ئاقسۇ شەھىرى ئەتراپىغىچە كېڭەيتىش، مۇز داۋان يولىنى ئېچىش مەسلىسىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. ئاخىرى ئالدى بىلەن قورغاننى ئازاد قىلىپ، مۇز داۋان يولىنى ئېچىش قارار قىلىنىدۇ. زاكىر تۆرە ئاقسۇ ئۇرۇشى ۋە سوپاخۇن ھەققىدە يازغان قىسقا ئەسلىمىسىدە ئەسلىدە پارتىزانلارنىڭ ئاقسۇ ئەتراپىغا بېرىش ۋە ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىش نىيىتى بولمىغانلىقى، قورغاننى ئازاد قىلغاندىن كېيىن، ئۈمىد تۇغۇلۇپ، ئىنقىلابنى كېڭەيتىش قارارىغا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت پارتىزانلارنىڭ يېڭىدىن چىقارغان بۇ قارارىنى ۋىلايەت سوتىپانۇۋىچقا يەتكۈزۈپ، ئۆزى ۋە ئىسكەندەرنىڭ غۇلجىدىن ياردەم ئېلىش ئۈچۈن كەتكەنلىكىنى يازغان .

بۇ ۋاقىتتا پارتىزان رەھبەرلىرى ئارىسىدا كۇچارغا ھۇجۇم قىلىش، قورغانغا ھۇجۇم قىلىش ۋە ئۇچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلىش ھەمدە ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىشتىن ئىبارەت بىر قانچە تاللاش بار بولۇپ، ئۇلار ئۇزاق تالاش-تارتىش قىلغان ھەمدە ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ ئۇچتۇرپاننى ئازاد قىلىپ، بۇ يەرنى بازىغا ئايلاندۇرۇش، ئەگەردە مەغلۇپ بولسا ئۇچتۇرپان ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېكىنىش ھەم ئۇ يەردىن ياردەم ئېلىش تەكلىپى مەزكۇر سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى تەرىپىدىن سۈكۈت ئىچىدە قارشى ئېلىنمايدۇ. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى ئابباسوفنىڭ بۇ تەكلىپىنى بۇ ئىنقىلابنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەنلىك سىرىنى ئاشكارىلاپ قويۇشقا ئېلىپ كېلىدۇ دەپ چۈشەنگەن. سوپاخۇننىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، سوۋېتلىك بۇ مەسلىھەتچىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىشىدىن بەك ئەنسىرەيتتى. زاكىر بىلەن ئىسكەندەر پارتىزان قوماندانلىرىنىڭ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى مۇۋاپىق دەپ قاراپ، ئالدى بىلەن غۇلجىدىن رۇخسەت سورايدۇ. زاكىرنىڭ ئەسلىمىسىدە

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

ئېيتىلىشىچە، ئەسلىدە ئۇلارغا ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىپ، ئالتە شەھەردە كەڭ ئىنقىلاب قوزغاش ۋەزىپىسى بېرىلمىگەن. ئۇنىڭ يېزىشىچە، بۇنىڭ ئۈچۈن گېنېرال ئېگناروۋنىڭ رازىلىقىنى ئېلىش كېرەك ئىدى. شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، ئۇنىڭ ئەسلىمىسىدە بۇ مەسىلىنى قارار قىلىدىغان ئادەم يەنىلا ئېگناروۋتۇر. بىراق، ئۇ غۇلجىدىن خەۋەر ئېلىپ كەلگىچە سوپاخۇنلار ئاقسۇ ۋە كۈنئەشەلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، بۇ جايلارنى ئازاد قىلىپ بولدى. ئەمما، ئاقسۇغا قىلغان بىرىنچى قېتىملىق ھۇجۇم مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى ھەتتا كۈنئەشەلەردە ئاقسۇدىكى گومىنداڭ كۈچلىرى بىلەن ئۇچتۇرپاندىن كەلگەن 300 دەك قوشۇننىڭ بىرلىشىپ قىلغان ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. دۈشمەننىڭ يالغان تەسلىم بولغانلىقى ھىلىيىسىگە ئالدىنغان، ئۇرۇش تەجرىبىسىگە ئىگە ئەمەس، ياش ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ سوپاخۇننىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىپ، دۈشمەنگە ئوق چىقارماسلىق بۇيرۇقى بەرگەن ئىدى. دۈشمەن پارتىزانلارغا يېقىنلىشىۋېلىپ بىراقلا ھۇجۇم قىلدى، نەتىجىدە، پارتىزانلار ئاقسۇ تەۋەسىگە چۈشكەندىن كېيىن تۇنجى قېتىم ئەڭ ئېغىر بىر زەربىگە ئۇچرىدى. بۇنىڭ خەلق ۋە جەڭچىلەر ئىچىدىكى تەسىرى ناھايىتى يامان بولدى [41]. پارتىزانلار قايتىدىن ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ، قورشاشنى داۋاملاشتۇردى ۋە يىغىن ئېچىپ، ۋەزىيەتنى مۇھاكىمە قىلدى. بۇ ۋاقىتتا ئىلىدىكى مىللىي ئارمىيە شىتابى ئاقسۇ شەھىرىنى ئازاد قىلىش جېڭىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كۆلىمى چوڭراق ھېچقانداق ئەسكىرى كۈچ ئەۋەتمىگەن بولۇپ، سوپاخۇن بۇنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق دەپ يازىدۇ :

" بىزنىڭ كۈچىمىز ئاز، ياردەم تېخى يېتىپ كەلمىدى. ياردەمگە كەلمەسلىكىنىڭ سەۋەبى بەلكى بىز ماڭغاندا، سىلەر جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆتۈپ، دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ ئىلى تەرەپكە ئۆتۈشىنى قاتتىق توسايسىلەر، رازۋېتكا، پارتىزان ئۇرۇشى قىلىپ، دۈشمەننى ساراسمىگە سېلىپ تۇرىسىلەر، دېگەن ئىدى. بىرەر شەھەرنى ئالسىلەر دەپ تاپشۇرمىغان، شۇڭا ئۇلار بىزنى پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىۋاتىدۇ دەپ قاراپ ياردەمگە قىسىم ئەۋەتمىگەن بولۇشى مۇمكىن " [42].

زاكىر ئۆزىنىڭ ئەسلىمىسىدە " بىز، مەن ۋە ئىۋان ئىۋانوۋىچ، بىر قانچە يارىدار ۋە قۇربانجان سوپاخۇننى ئەترەت بىلەن قورغاندا قالدۇرۇپ،

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

مۇزارت داۋىنى ئارقىلىق تېكەس ۋادىسىغا كەتتۇق. سوپاخۇنغا ياردەمچى قوشۇن كەلمىگىچە قورغاننى قوغداپ تۇرۇش بۇيرۇقى بېرىلدى" دەپ يازغان [43]. ئۇلار قالماقكۈرەگە كەلگەندىن كېيىن، ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ، ۋلادىمىر ستېپانوۋىچقا مەلۇم قىلماي تۇرۇپلا، شۇ يەردىكى كارىلوۋ كوماندىرلىقىدىكى موڭغۇللار پولكىدىن بىر ئېسكادرونى سوپاخۇنغا ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. زاكىر سوپاخۇنلارنىڭ بۇ موڭغۇل ئېسكادرونى بىلەن ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى ئەسلىەيدۇ. سوپاخۇننىڭ ئەسلىمىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، سوپاخۇن، بۇ كىچىك ئەترەتنى ئىلىدىكى باش شىتاب ئەۋەتتى دەپ خاتا چۈشىنىپ قالغان. ئەمەلىيەتتە، بۇلارنى زاكىر بىلەن ئىسكەندەر ئەۋەتكەن بولۇپ، باش شىتاب كېيىن خەۋەر تاپقان.

ئىسكەندەر ۋە زاكىر تۆرە غۇلجىغا قايتقاندىن كېيىن، ئىلى مىللىي ئارمىيە شىتابى ۋەزىيەتتىن خەۋەردار بولىدۇ. پەقەت بىر ئېسكادرون ئەسكەرنى تەلەمەت ئارقىلىق باي ئەتراپىغا ئەۋەتىپ، كۇچاردىن كېلىدىغان دۈشمەننى توسۇشقا سالغان. 9-ئاينىڭ بېشىدا يەنە ئىككى ئېسكادرون ئەلىخان تۆرىنىڭ ئوغلى ئاسىلخان ۋە مىرزىگۈل ناسىروف قاتارلىقلارنىڭ مەسئۇللىقىدا ياردەمگە كەلگەن بولۇپ، بۇلار تەلەمەت داۋىنى ئارقىلىق ئۆتكەن ھەمدە باي ۋە كۇچار ئەتراپىدا جەڭ قىلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ بىر ئېسكادرونى شۇ ئەتراپتا قالدۇرۇلۇپ، ئاسىلخان ۋە مىرزىگۈل باشچىلىقىدىكى ئەترەت جامغا كېلىپ، ئۇ يەردە سوپاخۇن ئەترىتى بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن قايتىدىن كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئاقسۇنى قورشاشقا ئالدى.

مىرزىگۈل ۋە ئاسىلخان باشچىلىقىدىكى بۇ ئەترەتنىڭ تەركىبىدىكى ئىككى ئېسكادروندا تېگى ئۆزبېكىستانلىق ئويغۇرلاردىن، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتسېرلىرىدىن قوچقاروف ۋە يەتتەسۇلۇقلاردىن مىرزىگۈل ناسىروف قاتارلىق كوماندىرلار بار ئىدى. مەلۇم بولۇشىچە، ئازغىنا بۇ ياردەمچى ئېسكادرونلارنى ئەلىخان تۆرە ئاقسۇنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆزى بىۋاسىتە بۇيرۇق بىلەن ئەۋەتكەن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇ غۇلجىدىكى جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان مۇھاپىزەت باتالىيونىدىن ئىبارەت ئىدى.

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

سوپاخۇننىڭ يېزىشىچە، مەزكۇر مۇھاپىزەت ئەترىتىدە كۆپ ساندا ئۆزبېك پەرزەنتلىرى بولغان ئىكەن. ئەلۋەتتە، بۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ يەنىلا ئاساسلىق سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقى تەبىئىي. ئەينى ۋاقىتتا غۇلجا شەھىرىدە بۇ باتالىيوندىن باشقا يېتەرلىك كۈچ يوق بولۇپ، ھەممىسى ئالدىنقى سەپتە ئىدى.

شۇ ۋاقىتتا يەنە ئىلى باش شىتابى سوپاخۇنغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن سوۋېتلىك ئوفىتسېر، پودپولكوۋنىك دىنىسكوفنىڭ باشچىلىقىدا ئون نەچچە رۇس، ئۆزبېك، ئۇيغۇر ۋە قىرغىز ئوفىتسېرلارنى ئەۋەتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى پارتىزان شىتابىغا، بەزىلىرى ئېسكادرونلارغا كوماندىر ۋە ياكى مۇئاۋىن كوماندىرلىق ۋەزىپىسىگە ئورۇنلاشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە 2-دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشقانلارمۇ بار ئىدى [44]. ئاقسۇغا كەلگەن بۇ سوۋېتلىك مەسلىھەتچىلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۈنۋانلىقى پودپولكوۋنىك دىنىسكوف بولۇپ، ئۇ ئىسكەندەر ۋە زاكىر قاتارلىقلارنىڭ ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالغان ئىدى. ئەمما، دىنىسكوفنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدە كۆپ ئۇچۇرلار يوق. بىراق، پارتىزانلارنى ئاقسۇدىن چېكىندۈرۈشتە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىرىنى يىغىۋېلىپ ئېلىپ كېتىشتە ئۇنىڭ رولى چوڭ بولۇشى تەبىئىي. دىنىسكوف باشچىلىقىدىكى مەسلىھەتچىلەر ئەترىتىنىڭ ئاقسۇ جەڭ مەيدانىدا ھېچقانداق كۆرۈنەرلىك رولى بولمىغان بولۇپ، 2-قېتىملىق مەسلىھەتچىلەرنىڭ ئەۋەتىلىشى ئەمەلىيەتتە سوپاخۇن، قاسىمجان قەمبىرى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف ۋە كېيىن قوشۇلغان ئاسىلخان ھەم مىرزىگۈل قاتارلىق كوماندىرلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى نازارەت قىلىشتىن ئىبارەت بولسا كېرەك. بولۇپمۇ، ئەلىخان تۆرىنىڭ ئۆز ئوغلى ئاسىلخاننى مىرزىگۈل ناسروف بىلەن قوشۇپ بىۋاسىتە ئاقسۇغا ئەۋەتىشى 2-دومنى بىئارام قىلغان بولۇشى ئېھتىماللىققا ئۇيغۇن.

قىسقىسى، مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شىتابىنىڭ ئاقسۇغا چۈشكەن ئاتلىق پارتىزان ئەترىتىنىڭ ئىككى ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى جەريانىدا ئەۋەتكەن ياردەمچى قوشۇنى - كېيىن بىر باتالىيونغا يەتمەيدىغان ئەترەتلەر بولۇپ، پارتىزانلار يەرلىك پىدائىيلارنىڭ كۆپلەپ

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

قوشۇلۇشنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنى قورال - ياراق بىلەن تەمىنلەشتە قىيىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە ئۇلار ئاقسۇ ئەتراپىدا جەڭ قىلىش ۋە ئاقسۇنى قورشاش جەريانىدا پەقەت گومىنداڭ قوشۇنلىرىدىن ئولجا ئالغان ئوق - دورىلارغىلا تايىنىشقا مەجبۇر بولغان بولۇپ، سوپاخۇن قاتارلىق رەھبەرلەر ئىلىغا ئادەم ئەۋەتىپ ياردەمچى قوشۇن ۋە ئوق - دورا ئەۋەتىشنى بىر قانچە قېتىم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئىلىدىكى قوماندانلىق شىتابى بۇنىڭغا قۇلاق سالمىدى. شۇ سەۋەبتىن پارتىزانلارنىڭ ئوق - دورىلىرىنى ئازلاپ، قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئاسىلخان بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

" ئۆزىمىزدىكى بارلىق ئوقلار ساناقلىقلا قېلىپ، ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرالمىي، تەكرار مۇزاراتقا ئوق سوراپ ئادەم ئەۋەتتۇق. ئەۋەتكەن ئادەملىرىمىزنى يەنە قۇرۇق ۋەدىلەرنى قىلىپ قايتۇردى" [45]. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە پارتىزانلار شىتابى ئاقسۇ سېپىلىنىڭ ئاستىغا پارتلاتقۇچ دورىسى كۆمۈپ، سېپىلنى پارتلىتىش ئارقىلىق شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىش ئۈچۈن مەخپىي لەخمە كولاپ سېپىل تۈۋىگىچە ئەكىلىپ، غۇلجىدىن پارتلىتىش دورىسى كېلىشىنى كۈتكەن بولسىمۇ، ئەمما پارتلىتىش دورىسى يېتىپ كەلمىگەن. پارتىزان رەھبەرلىرى پارتلىتىش دورىسى ۋە ئوق - دورا تەلەپ قىلىپ، ئاخىرقى قېتىم ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، مۇزارات داۋىنىدا تۇرىدىغان مىللىي ئارمىيە شىتابىنىڭ ۋەكىللىرى غايىپ بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىشنىمۇ بىكار بولغان [46].

مىللىي ئارمىيە باش شىتابى بىر ئاي ئەتراپىدا داۋاملاشقان ئاقسۇنى قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىغا بىرەر پۈتكۈن دەرىجىلىك قوشۇن ۋە ياكى بىرەر مىنمىوتچىلار روتىسى ھەم ئېغىر قوراللارنى ئەۋەتمىگەن ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە زور ساندىكى پۇقرالار پىدائىي بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارغا ئىلى تەرەپتىن قورال - ياراق ۋە ئوق - دورىلار يېتەرلىك دەرىجىدە ئەۋەتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن قوراللىنىش ئەھۋالى ناچار ئىدى. ئەمەلىيەتتە، 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا مىللىي ئارمىيەنىڭ دەرھال قوشۇن ئاجرىتىپ، ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىش مۇمكىنچىلىكى شەكىللەنگەن بولۇپ، مىللىي ئارمىيە 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى چۆچەكنى، 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

ئالتاينى، 9-ئاينىڭ 8-كۈنى شىخونى، 9-ئاينىڭ 8-كۈنى جىڭنى ئازاد قىلىپ، ئۈچ ۋىلايەت بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ بولغان ئىدى. مىللىي ئارمىيە شىتابىنىڭ بۇ ۋاقىتتا ئاقسۇنى قورشاپ تۇرغان پارتىزانلارغا بىر ئەمەس، ھەتتا ئىككى پولىك ئەۋەتىش مۇمكىنچىلىكى تامامەن بار ئىدى. ئەمما، ئاقسۇنى قورشاپ ياتقان پارتىزان كوماندىرلىرى ۋە ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى، ھەتتا غۇلجىدىكى جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرىمۇ بۇ ۋاقىتتا ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىيورسىنىڭ 14-ئاۋغۇست كۈنى سوۋېت-جۇڭگو دوستلۇق شەرتنامىسى ئىمزالاپ، ئۆزلىرىنىڭ يالتا كېلىشىمىدە ئېرىشكەن ئىمتىياز-مەنپەئەتلىرى نەنجىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن كاپالەتكە ئىگە قىلىنغاندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيىنىڭ ھۇجۇملىرىنى توختىتىش ھەم «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەت» ھۆكۈمىتىنى نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە قىستاپ، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇش قارارىغا كەلگەنلىكىدىن بىخەۋەر ئىدى. ستالىن ھۆكۈمىتى مىللىي ئارمىيە قوشۇنلىرىنىڭ ماناس دەرياسى بويىغا كەلگەندىن كېيىن، بارلىق ھەربىي ھەرىكەتلەرنى توختىتىشنى بۇيرۇق قىلغاندىن كېيىنلا ئەلخان تۆرە باشلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ۋەزىيەت ۋە موسكۋانىڭ مەقسىتىنى چۈشىنىپ يەتكەن ئىدى. ئەلخان تۆرە مىللىي ئارمىيە باش قوماندانى ئىۋان پالېنوۋقا ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقى بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما پالېنوۋ ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىشنى رەت قىلدى ھەمدە ئۆزىنىڭ پەقەت موسكۋانىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى [47]. دېمەك، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مىللىي ئارمىيە باش شىتابى ئاقسۇغا قوشۇن ئەۋەتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئاقسۇنى ئازاد قىلىش ئەسلىدىنلا باش شىتاب تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئەمەس بولۇپ، كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، موسكۋا باشتىن ئاخىرى پارتىزانلارنىڭ تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىرى بولغان ئاقسۇ شەھىرىنى ئىشغال قىلىش، ئارقىدىن پۈتۈن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئازاد قىلىنىپ، جەنۇبىنىڭ بىر تۇتاش ئازاد رايون بولۇشىنى خالىمىغان. مەيلى، تاشقورغاننى بازار قىلغان قەشقەر تەۋەسىدىكى جەڭلەر ۋە ئاقسۇ تەۋەسىدىكى جەڭلەرنىڭ ھەممىسى پەقەت تەڭرى تاغلىرىنىڭ

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

شمالىدىكى كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەتنىڭ ئارقا سېپىنى قوغداش رولىنىلا ئۆتىدى خالاس! موسكۋانىڭ چۈشەنچىسى بويىچە ئالغاندا، ئەگەردە پۈتۈن قەشقەرىيە ئازاد قىلىنىپ، بۇ يەردىكى گومىنداڭ ھاكىمىيىتى ۋە قوشۇنى يوقىتىلسا، بۇ رايوننى كونترول قىلىش قىيىن بولاتتى. چۈنكى، مەزكۇر رايوننىڭ جەنۇبىي ئۇلۇغ بىرتانىيىنىڭ تەۋەسىدىكى ھىندىستان ھەم مۇستەقىل ئافغانىستان بىلەن چېگرىغا ئىگە بولۇپ، بۇ رايوندا 19-ئەسىردىن تارتىپ، ئەنگلىيە ۋە رۇسىيە مەنپەئەتلىرى قاتتىق توقۇنۇشۇپ كەلگەن ئىدى. ئەگەر قەشقەرىيەدە خۇددى ئىلىدىكىدەك ئازاد ھاكىمىيەت قۇرۇلسا، بۇ رايون قەدەم-قەدەم غەربلىكلەرنىڭ تەسىرى ئاستىغا كىرىپ قېلىپ، موسكۋانىڭ بۇ جايغا چىشى پاتماسلىق ۋەزىيىتى شەكىللىنىشى، بۇ ئاخىرىدا ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەھدىت ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن ئىدى. مانا بۇ نۇقتىلار ئاقسۇ ئۇرۇشىنىڭ ھەربىي جەھەتتىن غەلبە قىلالماسلىقى، ھەتتا تاشقورغاندىن باشلانغان ئىنقىلابىنىڭمۇ غەلبە قىلالماسلىقىدىكى تاشقى ئامىللار ھېسابلىناتتى. ئەمەلىيەتتە، ئىلى مىللىي ئارمىيە باش شتابى ئاقسۇدىكى پارتىزانلارنى چېكىندۈرۈپ چىقىشتىن بۇرۇنلا ئىسساقبەكنىڭ قوماندانلىقىدا بىر بىرگادا ئاتلىق قوشۇننى ئاقسۇ يۆنىلىشىگە ئورۇنلاشتۇرغان بولۇپ، نوغايبايىقى ۋە كوريلوۋ كوماندېرلىقىدىكى پولكلار جىددىي تەييارلىقلاردا تۇرغان ئىدى. بۇ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىش ئەمەس، بەلكى مىللىي ئارمىيە باش شتابىنىڭ ما بۇفاڭنىڭ ئاتلىق 5-كورپۇسىنىڭ ئاقسۇغا ئورۇنلىشىپ مۇزارت داۋىنى ئارقىلىق ئىلىغا ھۇجۇم قىلىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش پىلانى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، 1945-يىلى 14- ئاۋغۇستتا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭخۇئا مىنگو ھۆكۈمىتى ئارىسىدا ئىمزالانغان شەرتنامە موسكۋانىڭ مەنپەئەتلىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىپ بولغانلىقى ئۈچۈن مىللىي ئارمىيىنىڭ داۋاملىق ئۇرۇش قىلىشى ستالىن ئۈچۈن ھاجەتسىز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 2- جاھان ئۇرۇشى ئاخىرلىشىپ، گومىنداڭمۇ غەلبە قىلغان دۆلەتلەر قاتارىغا كىردى ۋە ياپونىيە ئارمىيىسى قورال تاشلاپ، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ جەڭ قىلىدىغان دۈشمىنى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

تۈگىدى. ئەگەردە گومىنداڭ ما بۇفاڭ قوشۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باشقا قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ، مىللىي ئارمىيىگە ھۇجۇم قوزغىسا، ئۇرۇش تېخىمۇ زور دەرىجىدە كېڭىيىشى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تېخىمۇ بەكرەك مەيدانغا چىقىشى ۋە ياكى ئاشكارا يوسۇندا يا ئۇ تەرەپتە، يا بۇ تەرەپتە تۇرۇشى لازىم بولاتتى. شۇ سەۋەبتىن موسكۋا ئۇرۇشنى ۋاقتىدا توختىتىپ، تىنچلىق سۆھبەت تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ ئۆلكىدىكى، جۈملىدىن ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتايدىكى تەسىرى كۈچىنى ساقلاپ قېلىشنى قارار قىلدى.

ما بۇفاڭ قوشۇنلىرىنىڭ كېلىش مەسىلىسىگە زاكىر ۋە ئىسكەندەرلەر باشتىن ئاخىرى كۆڭۈل بۆلگەن بولۇپ، ئۇلار سوپاخۇنغا ما بۇفاڭ قوشۇنلىرىنىڭ كېلىشى مەسىلىسىنى بىر قانچە قېتىم تىلغا ئالغان. سوپاخۇن ئېيتقاندەك، زاكىر تۆرىنىڭ ما بۇفاڭنىڭ ئاتلىق 5-كورپۇسى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارغا ئىگە بولغانلىقىدىن خۇشال بولۇپ كېتىشى تەسادىپىي ئەمەس ئىدى.

سوپاخۇن سوۋۇروف ھەققىدە ستالىنغا يوللانغان مەلۇمات (3) 5. سوپاخۇننىڭ قەلىمى ئاستىدىكى سوۋېتلىكلەر

سوپاخۇن سوۋۇروف ئۆزىنىڭ «مەن كەچكەن كېچىكلەر» ناملىق ئەسلىمىسىدە بىر قىسىم سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىلىرى ۋە ئوفىتسېرلىرىنى شۇنىڭدەك مىللىي ئارمىيە باش قوماندانى پالېنوۋنى تىلغا ئالىدۇ. بولۇپمۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئاقسۇغا ئەۋەتىلگەن سوۋېت ئىتتىپاقلىق ھەربىي مەسلىھەتچىلەر زاكىر تۆرە بىلەن ئىسكەندەر ئەپەندى ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدا بىر قەدەر كۆپرەك تەسۋىرلىنىدۇ.

1945- يىلى 5-ئىيۇل كۈنى مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى ئاقسۇغا چۈشىدىغان پارتىزان ئەترىتىنىڭ تەركىبى ۋە ۋەزىپىلىرىنى رەسمىي ئېلان قىلدى. باش قوماندانلىق شتابىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە زاكىر بىلەن ئىسكەندەر ئاتلىق پارتىزان ئەترىتىنىڭ ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىسى بولۇپ تەيىنلەندى [48] «شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

خاتىرىسى» دە بۇ ھەقتە ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەن بولۇپ، ئىسكەندەرنىڭ ئەسلى تولۇق ئىسمى توغرا ئاتالغان بولسىمۇ، بىراق زاكىرنىڭ ئەسلى ئىسمى خاتا ھالدا «شوخپۇل» [49] دەپ ئاتالغان.

پارتىزان ئەترىتىنىڭ ۋەزىپىسى بەلگىلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە قىزىل كۈرەدە ئۇلارنى ئۆزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن بولۇپ، ئاقسۇغا ئەۋەتىلگەن پارتىزان ئەترىتىنى ئۆزىتىش مۇراسىمىغا جۇمھۇرىيەت رەئىسى ئەلىخان تۆرە باشلىق ھۆكۈمەت رەھبىرىي كادىرلىرى ۋە مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شىتابىنىڭ تەركىبىدىكى ئەربابلار ھەمدە قىزىل كۈرەدىكى ھۆكۈمەت كادىرلىرى ۋە پۇقرالار بولۇپ، كۆپ ساندا ئادەم قاتنىشىپ، ناھايىتى داغدۇغىلىق ۋە ھاياجانلىق ئىچىدە ئۆتكەن. ئۆزىتىش مۇراسىمىغا زاكىر تۆرە بىلەن ئىسكەندەرمۇ قاتناشقان. زاكىر تۆرە ئۆزىنىڭ بۇ ئۆزىتىشتىن 34 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆز دوستى، يەنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى يەنە بىر نەپەر رازۋېتچىكى ئەلى ئەپەندى ئۈچۈن يېزىپ بەرگەن قىسقا ئەسلىمىسىدە مۇنداق دەپ بايان قىلغان: «جەنۇبتا ھەرىكەت قىلىش ئۈچۈن پارتىزانلىق ئەترىتى تەشكىللىدىم. مەركىزىي فرونتتىكى سوپاخۇن روتىسى قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتكەندە، بۇ روتىنى تولۇقى بىلەن ماڭا پارتىزان ئەترىتىگە قوشۇش ئۈچۈن تاپشۇرۇپ بەردى. ئەترەتنى ھۇجۇمغا تەييارلاش ئۈچۈن ئۇنى ئىزۋوت ۋە ئوتدېلىنىيىلەرگە ئايرىپ، سوپاخۇننى ئەترەتنىڭ كوماندېرلىقىغا تەيىنلەپ، ئەلىخاننىڭ ئۆزىتىپ قويۇش ئۈچۈن كېلىشىنى كۈتتۇق. ئۆزىتىش ئۈچۈن قىزىل كۈرەگە ئەلىخان بىلەن بىرگە ھۆكۈمەت ۋەكىلى سۈپىتىدە ئابدۇكېرىم ئابباسوف ۋە ئەترەتنىڭ موللىسى بىرگە كەلدى. ئەترەت ئەلىخاننىڭ تەسىرلىك نۇتقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئەلىخانغا قەسەمىيات قىلدى ۋە ئاتلىق ھالدا تاغ تەرەپكە قارا مېڭىپ، تىيانشان تاغلىرىدىن ئاتلىق ھالدا ئېشىپ، جەنۇبتا ھەرىكەت قىلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلدى. مەن ئەترەتنى ئاتلاندىرۇپتەپ، بىر قانچە كۈندىن كېيىن، ساڭا مەلۇملۇق "مەخسۇم" بىلەن بىرگە ۋ.س.س. غا دوكلات قىلىش ئۈچۈن غۇلجىغا كەتتىم» [50].

زاكىر تۆرە تىلغا ئالغان ۋ.س ئەمەلىيەتتە غۇلجىدىكى 2-دومىنىڭ باشلىقى، موسكۋانىڭ جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىدىكى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ھەربىي-سىياسى باش مەسلىھەتچىسى گېنېرال مايور ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ ئېگناروۋ ئىدى. زاكىر تۆرە ۋە ئىسكەندەر دائىم ئۇنىڭ ئىسمىنى قىسقارتىپ ۋ.س دەپ ئاتىغان. بىراق ئۇيغۇر رەھبەرلىرى ئۇنى ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ كوزلوۋ دەپ ئاتايتتى.

سوپاخۇن سوۋۇروف ئۆز ئەسلىمىسىدە يەنە مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانى پالېنوۋ، تېكەس پولىكىنىڭ كوماندىرى نوغايبايېف، مەۋلانوف ۋە باشقىلارنىمۇ تىلغا ئالغان بولسىمۇ، بىراق پالېنوۋتىن باشقا قالغان ئىككى قىرغىز ھەربىي ئەرباب ھەققىدە كۆپ توختالمىغان. يېڭى ئېچىلغان ئارخىپ ماتېرىياللىرى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەربابلارنىڭ ئۇچۇرلىرى بىر قىسىم شەخسلەرنىڭ ئەسلى كىملىكىنى ئېنىقلاشقا ياردەم بەردى.

(1) زاكىر تۆرە كىم؟

ئەمدى بىز زاكىر تۆرىنىڭ كىملىكى ھەققىدە توختىلايلى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاشكارىلانغان مەلۇمات شۇكى، زاكىر تۆرىنىڭ ئەسلى ئىسمى پېتىر ئىۋانوۋىچ ساۋىن بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بىخەتەرلىك ساھەسىنىڭ پودپولىكوۋنىڭ دەرىجىلىك ئوفىتسېر ئىدى. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى فامىلىسى پېتىر ئىۋانوۋىچ ساۋىن بولۇپ، پېتىر ئۆزىنىڭ ئىسمى، ئىۋانوۋىچ دادىسىنىڭ ئىسمى، ساۋىن فامىلىسىدۇر. زاكىر ئۇنىڭ كېيىنكى ۋەقەلەردە ئىشلىتىلگەن لەقەم خاراكتېرلىق ئىسمى بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ رازۋېتكا ھاياتى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان ئىدى. ئۇ 1944-1946-يىللىرىدا غۇلجىدا زاكىر ۋە ياكى زاكىر تۆرە دەپ ئاتالدى.

زاكىر تۆرىنىڭ كەسىپداش سەپدېشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا غۇلجىغا ئەۋەتكەن يەنە بىر پودپولىكوۋنىڭ دەرىجىلىك رازۋېتچىكى ئەلى ئەپەندى (ئەسلى ئىسمى گابىت مۇزىپوۋ) بىلەن 1960-1970-يىللاردا يېزىشقان خەتلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئۆزىنىڭ تەرجىمەھالىنى قىسقىچە بايان قىلغان [51]. ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ يېزىشىچە، زاكىر ۋە ياكى پېتىر قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق كۆل بويىدا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان، يەرلىك مىللەتلەر تىللىرىنى ياخشى بىلىشى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

دۇرۇستۇر. ئۇ، 1906-يىلى، ئىسسىق كۆلنىڭ يەتتە ئۆگۈز رايونىدىكى ئۇيغۇرلار، قىرغىزلار ۋە رۇسلار بىر قەدەر كۆپرەك ئولتۇراقلاشقان پوكروۋكا يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1928-يىلىغىچە دېھقانچىلىق قىلغان ھەمدە باشلانغۇچ مەكتەپتە ئۈچ يىل ئوقۇغاندىن كېيىن، 1929-يىلى قىزىل ئارمىيىگە قوبۇل قىلىنىپ، پولكىنىڭ ھەربىي مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1929-يىلى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى تەركىبىدە مەخپىي تۈردە ئافغانىستاننىڭ مازار شەرىپ، تاشقورغان قاتارلىق جايلىرىدا سوۋېتپەرەس ئامانۇللا خانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان. ئۇ 1930-يىلىغىچە ئافغانىستاندا تۇرغان. ئۇنىڭ ئافغانىستاندا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭغا قىزىل بايراق ئوردىنى بېرىلگەن. سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئافغانىستاندىكى مەزكۇر ھەرىكىتى تامامەن مەخپىي ھەرىكەت بولۇپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرى يەرلىك ئافغانىستانلىقلارنىڭ كىيىمىنى كىيگەن ۋە ئۆزلىرىنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى سىر تۇتقان ئىدى.

زاكىر 1930-يىلى ھەربىي سەپتىن قايتىپ، ئۆز يېزىسىدا ساقچى بولۇپ ئىشلىگەن ھەمدە 1933-يىلىغىچە قىرغىزىستان تاغلىرىدا سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى گۇرۇپپىلارنى ھەم باندىتلارنى تازىلاش ھەربىي ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشىپ، 1933-يىلى فرۇنزى شەھىرىگە (ھازىرقى بىشكەك شەھىرىگە) يۆتكىلىپ، ئىچكى ئىشلار ئىدارىسىدە ئىشلىگەن شۇنىڭدەك مەخسۇس دۆلەت ئامانلىق خادىملىرىنى تەربىيەلەش مەكتىپىدە ئوقۇغان.

زاكىر 1941-يىلى، قىرغىزىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى دۆلەت بىخەتەرلىك ئورگىنىغا يۆتكەلگەن. 1941-يىلى، ئۇرۇش باشلانغاندا گوركي رايونلۇق دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتىدا باشقۇرۇش ۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇرغاندىن كېيىن، كۇرسك رايونلۇق دۆلەت بىخەتەرلىك ئورگىنىدا ۋەزىپە ئۆتۈگەن. ئۇ بۇ جايلاردا گېرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ بىخەتەرلىك خادىملىرىنى تازىلاش، گېرمانىيە قوشۇنلىرىنىڭ تۈرلۈك دىۋىرسىيون (بۇزغۇنچى) گۇرۇپپىلارنى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئارقا سېپىگە ئەۋەتىپ، ۋەيران قىلىش

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

ھەرىكەتلىرىگە تاقابىل تۇرۇش خىزمەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان. زاكىر خېلى ئۇزۇن مەزگىل تاشقى ۋە ئىچكى رازۋېتكا خىزمەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ مول تەجرىبە توپلىغاندىن كېيىن، 1944-يىلى، موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتى قىرغىزىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتىنىڭ 1-بۆلۈمىگە ئالاھىدە ھەرىكەتلەرگە رەھبەرلىك قىلىشقا ئەۋەتكەن.

بۇ ئەمەلىيەتتە، سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىۋروسىنىڭ 1943-يىلى 4-مايدىكى شېك شىسەينى يىقىتىش ۋە مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنى قوللاش قارارىنى ئىشقا ئاشۇرۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى موسكۋانىڭ قىرغىزىستاندا «باتۇر» ۋە «بۇيگۇ» قاتارلىق ئىككى ھەربىي ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنى قۇرۇش پىلانىنى بېجىرىشتىن ئىبارەت بولسا كېرەك. زاكىر، يەنى پېتىر ساۋىن 1944-يىلى، ماي ئېيىدا ئىسسىق كۆل بويىدا قۇرۇلغان «باتۇر» ناملىق ئەترەتنىڭ رازۋېتكا ئىشلىرىغا مەسئۇل كوماندىرى بولغان. «باتۇر» ئەترىتىنىڭ ئەزاسى توقان يۈسۈباقۇنوفنىڭ ئەسلىمىلىرىگە ئاساسلانغاندا، «باتۇر» ئەترىتى ئىسسىق ئاتا ئەتراپىدا تەربىيىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، نارىن ئەتراپىغا بېرىپ، تورغات ئارقىلىق قەشقەر ئەتراپىدا بولىدىغان ئىنقىلابقا قاتنىشىش تەييارلىقىنى قىلدى. بىراق، بۇ پىلان ئۆزگەرتىلىپ، ئىلى پارتىزانلىرى 1944-يىلى 20-نويابىر كۈنى قورغاس (چىلىپەڭزە) قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ، سۈيىدۇڭنى قورشاشقا ئالغاندىن كېيىن «باتۇر» ئەترىتى 1944-يىلى 26-دېكابىر كۈنى قورغاس ئارقىلىق سۈيىدۇڭگە كىرىپ، سۈيىدۇڭ ۋە كۈرەنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشتى [52]. زاكىر، يەنى پېتىر ساۋىننىڭ ئۆز ئەسلىمىسىدە بايان قىلىشىچە، ئۇ بۇ ۋاقىتتا موسكۋادىكى ن ك ۋ د باش رەھبەرلىك ئورگىنىغا چاقىرىلغانلىقى ئۈچۈن، باتۇر ئەترىتى سۈيىدۇڭگە كىرىپ، سۈيىدۇڭ ئازاد قىلىنىپ، ئىككى كۈندىن كېيىن رادىست كالىنىن بىلەن بىرگە سۈيىدۇڭگە كەلگەن ھەمدە كۈرەنى ئازاد قىلىش ھەرىكەتلىرىگە ۋە گومىنداڭ تەرەپ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان.

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

ئارقىدىن ئۇ غۇلجا ئەتراپىدىكى جەڭلەرگە قاتناشقان. كېيىن، ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكىدە مەسلىھەتچى سۈپىتىدە ئىشلىگەن. ئۇ تاكى 1946-يىلى 6- ئايلارغىچە بولغان ئارىلىقتا رەھىمجان سابىر ھاجى مىنىستىرلىكىدىكى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكىدە مەسلىھەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرغان ئەلى مەمەتوف بىلەن بىرگە بىخەتەرلىك خىزمەتلىرىنى قىلغان. مەزكۇر مىنىستىرلىكنىڭ كونتېررازۋېتكا بۆلۈمىنىڭ خادىمى، مىللىي ئارمىيە كاپىتانى مەرھۇم رىشات سابىتوفنىڭ 2004-يىلى ئاپتورغا سۆزلەپ بېرىشىچە [53]، ئەلى ئەپەندى ۋە زاكىر ئەپەندىلەر ئاساسلىقى كونتېررازۋېتكا (رازۋېتكاغا قارشى رازۋېتكا) خىزمەتلىرىنى تۇتقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىپىلىرى ئۈرۈمچىدىكى گومىنداڭنىڭ ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئازاد ئۈچ ۋىلايەتكە ئەۋەتكەن جاسۇسلىرىنى ئېنىقلاش ۋە تۇتۇش، جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرى ۋە كادىرلىرى، مىللىي ئارمىيە رەھبەرلىرى ۋە كادىرلىرىنىڭ سىياسىي يۈزلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش، ئۇلاردىكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئىدىيە ۋە پىكىرلەرنى ئېنىقلاش ھەمدە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە قارشى ئىدىيە ۋە ھەرىكەتلەرنى كۆزىتىش ھەم زەربە بېرىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئۈچ ۋىلايەتتىكى پائالىيەتلىرىنى قاتتىق يوشۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئوخشاشلا ئۆز دۆلەت مەنپەئەتى كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزگەن بولسا كېرەك.

پېتىر ساۋىننىڭ قاچاندىن بېرى زاكىر دەپ ئاتالغانلىقى ئېنىق ئەمەس. بىراق، «قىزىل ئارمىيەنىڭ 20-يىللاردا ئافغانىستاندىكى ئالاھىدە ھەرىكەتلىرى» ماۋزۇلۇق ماقالىنىڭ « سىگان زاكىر-پېتىر ساۋىن» ناملىق قىسمىدا مەخسۇس پېتىر ساۋىننىڭ 1920-1930-يىللاردىكى ئافغانىستاندىكى ھەربىي ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ ماقالىدە مۇنداق دېيىلگەن: «چىرايى كۆيۈپ ئاپتاپتا كۆيگەندەك

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

كۆرۈنىدىغان پېتىر ساۋىن ئافغانغا ۋە ئۇيغۇرغا ئوخشايتتى. ئۇ پوكروۋكىدا رۇسچە ۋە قىرغىزچە سۆزلەشتى. تېرىمپزىدە بولسا ئۆزبېكچە سۆزلىدى. ئۇ كىچىك ۋاقتىدىنلا رۇس تىلىدىن باشقا يەنە قىرغىزچە، ئۇكرائىنچە، ئۇيغۇرچە تىلنى ئىگىلىگەن ئىدى. ھەتتا ئۆزبېكچىنىمۇ بىلگەن ئىدى. بۇ ئۇنىڭ كىشىلەرگە يېقىنلىشىپ، نانغا ئېرىشىشى ئۈچۈن ياردەم بەردى. پېتىرنى پولىكتىكىلەر ئۇنىڭ قارىلىقى ۋە قوپاللىقى ھەم مەجەزىنىڭ شوخلۇقى بىلەن باشقىلار ئۇنى سىگان دەپ ئاتاشتى» [54].

پېتىر ساۋىن 1929-يىلى، قىزىل ئارمىيىنىڭ 81-پولىكىنىڭ جەڭچىسى سۈپىتىدە ئۆزبېكىستان - ئافغانىستان چېگرىسىدىكى تېرىمپز شەھىرىگە جايلاشقان ئىدى. 1929-يىلى 5-ماي كۈنى قىزىل ئارمىيە ئۆز كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ خالاتلىرىنى كىيىپ، قىياپەتلىرىنى ئۆزگەرتىپ ئافغانىستان چېگرىسىدىن كىردى. بۇ ۋاقىتتا ئافغانىستاندا باچاي ساكاۋ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، ئامانۇللا خان ھاكىمىيىتىنى يىمىرىپ تاشلاپ، باچاي ساكاۋ ئۆزىنى ئەمىر دەپ ئېلان قىلغان، ئافغانىستان خانى ئامانۇللا خان 1928-يىلى موسكۋاغا بېرىپ ستالىن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن ياردەم سورىغان ئىدى. ئامانۇللا خان باشچىلىقىدىكى ئافغانىستان ھۆكۈمىتى 1919-يىلى قۇرۇلۇپ، مۇستەقىللىق جاكارلاپ، ئۇلۇغ برىتانىيىنىڭ تەسىرىگە قارشى تۇرغاندىن كېيىن لېنىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت رۇسىيىسى بىرىنچى بولۇپ ئامانۇللا خاننى ئېتىراپ قىلغان ھەمدە 1921-يىلى، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ھەمكارلىق شەرتنامىسى ئىمزالانغان، 1926-يىلى بولسا نېتىرالىق ۋە ئۆزارا ھۇجۇم قىلماسلىق كېلىشىمى ئىمزالانغان ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش ھەمدە ئۇلۇغ برىتانىيىنىڭ بۇ رايونغا سىڭىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئامانۇللا خان ھۆكۈمىتىنى قوللاپ، ئۇنىڭدىن پايدىلانغان ئىدى.

باچاي ساكاۋ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار بولسا، برىتانىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى مەزكۇر قوزغىلاڭچىلار

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ھاكىمىيىتىنى ئۆزى ئۈچۈن خەتەرلىك ھېسابلىدى ھەمدە ئۇنى يوقىتىش قارارىغا كەلدى. ئەنە شۇ قارار بويىچە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى تۇنجى قېتىم 1929- يىلى، ئافغانىستانغا كىردى. زاكىر ئەنە شۇ قوشۇننىڭ تەركىبىدە جەڭ قىلىپ قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا قىزىل بايراق ئوردىنى بېرىلدى.

دېمەك، پېتىر ساۋىن ئەنە شۇ ئافغانىستانغا مەخپىي ھەربىي ھەرىكەت ئۈچۈن ئەۋەتىلگەندە زاكىر ئىسمى بىلەن ئاتالغان شۇنىڭدەك ئۇنى يەنە ئۇنىڭ سەپداشلىرى «سىگان زاكىر» دەپمۇ ئاتىغان. زاكىر ، 1930- يىلى يەنە بىر قېتىم ئافغانىستانغا ئەۋەتىلگەن.

مەزكۇر ماقالىدە بايان قىلىنىشىچە، پېتىر ساۋىن بىر ئۆمۈر مەخپىي ھەرىكەتلەر بىلەن شوغۇللانغانلىقى ئۈچۈن دوستلىرى تەرىپىدىن «جۈدە سېكرېتنى زاكىر» دېگەن لەقەمنى ئالغان [55]. رۇس تىلىدىكى «سېكرېتنى» ئۇيغۇرچىدا مەخپىي دېگەن مەنانى، «جۈدە» سۆزى ئۆزبېكچىدە ناھايىتى دېگەن مەنانى بېرىدۇ. بۇ لەقەمنىڭ تولۇق مەنىسى «ناھايىتى مەخپىي زاكىر» دېگەندىن ئىبارەتتۇر.

مەزكۇر ماقالىدە زاكىر ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ساۋىن فرونتتا ۋە چەت ئەللەردە، تەبىئىي ھالدا شەرقتە مەخسۇس خىزمەتلەرنى ئاتقۇردى. ئۇ يەنە بىر قاتار قىزىل بايراق ئوردىنى ، لېنىن ئوردىنى، ۋە تەن ئۇرۇشى ۋە قىزىل يۇلتۇز ئوردىنى بىلەن مۇكاپاتلاندى 50- يىللاردا پودپولكوۋنىك ساۋىن ئىستىپاغا چىقتى ۋە ئائىلىسى بىلەن، يەنى، ئايالى، ئوغلى ۋە قىزى بىلەن بىرلىكتە كراسنادر شەھىرىدە ياشىدى. ئۇ ۋە تەن ئۇرۇشىنىڭ قاتناشقۇچىسى، ئۇرۇشتا يارىلانغان (ئافغانىستاندىكى يارىلىنىشى ھېسابقا ئېلىنمىغان) دېگەندەك سالاھىيىتى بىلەن ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىل نەپەقگە ئېرىشتى. ساۋىن دائىم ئافغانىستان ۋە شىنجاڭدا خىزمەت قىلغا سەپداشلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇراتتى، شىنجاڭ - بۇ ئەلۋەتتە ئۇنىڭ يەنە بىر تولۇق تارىخى، ئەمما بۇ باشقىچە بىر ھېكايىدۇر» [56].

پېتىر ساۋىن غۇلجىغا ئەۋەتىلگەندىن كېيىن يەنە شۇ زاكىر دېگەن ئىسمىنى قوللانغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمىنى ھەتتا مىللەت تەركىبىنى بىلمەيتتى. ھەتتا كۆپىنچە ھاللاردا ئۇنى بىلىدىغانلار

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ئۇنى ھۆرمەتلەپ زاكىر تۆرە دەپ ئاتايىتى. زاكىر ئۆزىنى ناھايىتى مەخپىي تۇتقانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ كىملىكى ۋە ئىسمىنى ھېچكىمگە بىلدۈرمىگەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمىنى بىلمەي، ئۇنى خاتا ھالدا «زاھار كۈزىپتسوۋ»، «شۇخپۇل» دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتىدى خالاس.

پېتىر ساۋىن، كەسپىي ھەربىي جاسۇس بولۇپ، ئۇ غۇلجىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي-سىياسى رازۋېتكا ئورنى بولغان 2-دومنىڭ باشلىقلىرىدىن ۋلادىمىر ستىپانوۋىچ ئېگناروۋقا بىۋاسىتە بويسۇناتتى.

زاكىر، ئىسكەندەر ۋە ئەلى ئەپەندى ئىسىملىك ئۈچ پودپولكوۋنىڭ دەرىجىلىك سوۋېت ھەربىي رازۋېتچىلىرى غۇلجىدا 2-دومنىڭ گېنېراللىرىدىن كېيىنكى ھەربىي ئۇنۋان دەرىجىسى يۇقىرى ھېسابلىنىدىغان سوۋېت مەخپىي خادىملىرى بولسا كېرەك.

زاكىر بىلەن ئىسكەندەر يەنى، ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوۋ، سوپاخۇن سوۋۇروف، ئابدۇكېرىم ئابباسوف ۋە قاسىمجان قەمبەرى، داموللا رازى قاتارلىقلار باشلامچىلىقىدىكى جەنۇبقا ئەۋەتىلگەن پارتىزان ئەترىتىنى نازارەت قىلىش ھەم مەسلىھەت بېرىپ قارار چىقىرىشلارغا ئارىلىشىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. ئۇلار بۇ كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىدىن 2-دومنى خەۋەردار قىلىپ تۇراتتى.

زاكىر، يەنى، پېتىر ساۋىن 1946-يىلى 6-ئايدا ئەڭ ئاخىرقى ۋەزىپە سۈپىتىدە ئەلىخان تۆرىنى ئېلىپ كېتىش ئوپېراتسىيىسىگە قاتنىشىپ، غۇلجىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەندىن كېيىن، ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە فرۇنزې، كراسنادار، زھوكوۋسكى قاتارلىق شەھەرلەردە ياشاپ، 1981-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆلگەن. ئۇ غۇلجا ۋە باشقا جايلاردا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن لېنىن ئوردېنى ۋە قىزىل يۇلتۇز ئوردېنلىرى بىلەن تەقدىرلەنگەن 1949-1951-يىللىرى موسكۋادىكى ماركسىزىم-لېنىنىزم ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان، 1956-يىلى، كېسەل سەۋەبىدىن خىزمىتىدىن ئايرىلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە پېنسىيىدە ياشىغان.

زاكىر تۆرە 1946-يىلى 6-ئايدا ئەلىخان تۆرىنى ئېلىپ

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

كېتىش ئوپېراتسىيىسىنى بېجىرىپ بولۇپ، 2 يىلدىن كېيىن، يەنە بىر قېتىم خىزمەت بىلەن غۇلجىغا كېلىپ، گېنېرال ئىسساقبەك قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشكەن. بۇ چاغدا ئۇ فرۇنزيگە يەرلەشكەن ئىدى [57]. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ قېتىم غۇلجىغا قانداق كونا كىرىپتەن ۋەزىپىلەر بىلەن كەلگەنلىكى نامەلۇم. سوپاخۇن سوۋۇروف ئۇنىڭ بىلەن ئاخىرقى قېتىم خوشلاشقان 1946-يىلىنىڭ 1-يانۋار كۈنىدىن كېيىن ئىككىنچى قېتىم ئۇنى كۆرمىگەن، ئەمەلىيەتتە ئۇ تاكى 1946-يىلى، 6-ئايغىچە غۇلجىدا بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتقاندا بۇ ئالتە ئاي جەريانىدا ئاقسۇ جەڭ مەيدانىدىكى سەپدىشى سوپاخۇن سوۋۇروفنى قايتا ئىزدەپ كۆرۈشۈشنىڭ ئەھمىيىتى يوق بولغان بولسا كېرەك.

سوفاپۇن سوۋۇروفنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى زاكىر ھەربىي ئىشلاردا سەزگۈر بولۇپ، ئۇ سوپاخۇندىن ما بۇفاڭنىڭ 5-كورپۇسىنىڭ ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلىشىش ئەھۋالى ھەققىدىكى ھەربىي ئۇچۇرلارنى ئىگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۇ يەنە نېمە ئۈچۈن ئاقسۇدىن چېكىنىش ۋە ئىنقىلابنىڭ توختاپ قېلىشى مەسلىسىدە سوپاخۇنغا، بۇنىڭ پۈتۈنلەي موسكۋادىن كەلگەن بۇيرۇق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت سىرلارنى ئېيتىپ بېرىدۇ.

سوفاپۇن سوۋۇروف ھەققىدە ستالىنغا يوللانغان مەلۇمات (4)

(3) ئەلى ئەپەندى - گابىت مۇزىپوۋ

سوفاپۇن سوۋۇروفنىڭ « مەن كەچكەن كېچىكلەر» ماۋزۇلۇق ئەسلىمىسىدە ئەلى ئەپەندى تىلغا ئېلىنمىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى شەخس زاكىر بىلەن ئىسكەندەر تىلغا ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىخەتەرلىك خادىمى ئەلى ئەپەندىنىڭ كىملىكى ھەققىدەمۇ ئەسلىپ ئۆتۈش مۇۋاپىق بولسا كېرەك. 1944-يىلى، غۇلجىغا ئەۋەتىلگەن سوۋېت مەخسۇس خادىملىرى ئىچىدە باشقۇرۇت مىللىتىدىن كېلىپ چىققان ئەلى ئەپەندى ئالاھىدە ۋەكىل خاراكتېرلىقتۇر. ئەلى ئەپەندىنىڭ ئەسلى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ئىسمى گابىت گابىتوۋىچ مۇزىپوۋ بولۇپ، ئەلى ئەپەندى ئۇنىڭ ئۇيغۇر دىيارىدا ئىشلەتكەن ئىسمى. بۇ ئادەم زاكىر ۋە ئىسكەندەرنىڭ يېقىن سەپدېشى ھەم دوستى ئىدى. ئۇلارنىڭ ھايات مۇساپىلىرى چەمبەرچەس باغلىنىپ كەتكەن ھەم ئوخشاشلىقلارغا ئىگە.

ئەلى ئەپەندى رۇسىيە فېدېراتسىيىسىگە تەۋە باشقۇرتىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى بايازىت يېزىسىدا تۇغۇلۇپ، قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق كۆل بويىدىكى قاراقول رايونىدا ۋە ئوشنىڭ گۈلچە چېگرا رايونىدا ئۇزۇن مەزگىل ۋەزىپە ئۆتىگەن. گابىت مۇزىپوۋ 1938-يىللىرى بىر قېتىم قەشقەر تەۋەسىگە ئايروپىلان بىلەن تاشلىنىپ، 1938-يىلىدىن 1940-يىلىنىڭ بېشىغىچە ئاقسۇ شەھىرىدە «ئىستانبۇللۇق ئەلى ئەپەندى» دېگەن ئىسىم بىلەن سودا قىلىپ يۈرگەن [65]. ئەلى ئەپەندى قۇرئاننى ياخشى بىلىدىغان، دىنىي بىلىملەرگە ئىگە، ئۇيغۇر، تاتار ۋە قىرغىز تىللىرىنى بىلىدىغان كىشى ئىدى. ئۇ ئۆزىنى ئاقسۇدا ئىستانبۇللۇق دەپ، مەخسۇس سودا دۇكىنى ئاچقان.

ئەلى ئەپەندى، يەنى، گابىت مۇزىپوۋ 1944-يىلى ئىسساقبەك مۇنۇنوف بىلەن بىرگە ئوشنىڭ گۈلچە رايونىدا شىنجاڭدىن چىققان قىرغىز، ئۇيغۇر ۋە يەرلىك ئۆزبېكلەردىن بىر قوراللىق ئەترەت قۇرغان بولۇپ، «بۇيگۇ» دەپ ئاتالغان مەزكۇر ئەترەتكە ئىسساقبەك مۇنۇنوف كوماندىر، ئەلى ئەپەندى مۇئاۋىن كوماندىرى بولغان ئىدى. بۇ ئەترەتنىڭ كوماندىرلار تەركىبىدە رازاق مەۋلانوفمۇ بار ئىدى. بۇلار 1944-يىلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى غۇلجىغا كىرگەن بولۇپ، ئۇ كېيىن تېكەس پولىكىنى قۇرۇشقا قاتناشقان ھەمدە ئۇزۇن ئۆتمەي جۇمھۇرىيەت ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مەسلىھەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئاقتۇرغان.

ئەلى ئەپەندى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكىدا رەھىمجان سابىرھاجىنىڭ مەسلىھەتچىسى سۈپىتىدە ئىشلىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۈچ ۋىلايەتنىڭ بارلىق ئىچكى ۋە تاشقى سىياسىي رازۋېتكا خىزمىتىنى تۇتقان ئىدى. ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ كونتېررازۋېتكا باشقارمىسى ئۇنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن رىشات سابىتوفنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر ئەلى ئەپەندىنىڭ مىللەت تەركىبىنى ئۇيغۇر ۋە ياكى تاتار بولۇشى مۇمكىن

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

دەپ پەرەز قىلاتتى. ئۇ، ئويغۇر تىلىنى ئازراق تاتارچە ئاھاڭ ئارىلاشراق سۆزلەيتتى. ئۇ ناھايىتى ئېغىر بېسىق ھەم ھۇشيار ئادەم ئىدى [66]. لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى كىملىكى ۋە ئەسلى مىللەت تەركىبىنى يوشۇرغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇ باشقۇرت مىللىتىدىن كېلىپ چىققان ۋە باشقۇرتىستاننىڭ بايازىت يېزىسىدا ئوقۇمۇشلۇق بىر ئائىلىدە تۇغۇلغان، بىراق پۈتۈن ھاياتىنى باشقۇرتىستان يايلاقلىرىدىن يىراق بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قارا قول، قەشقەر، ئاقسۇ، غۇلجا، ئالتاي، ئوش شەھەرلىرىدە ئۆتكۈزگەن ئىدى. ئەلى ئەپەندى غۇلجىدا ئەلى مەمەتوف ۋە ياكى ئەلى ئەپەندى دەپ ئاتىلاتتى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى ئۇنى بىر ئالاھىدە شاھادەتنامە ۋە بىر ئالتۇن قاپلىق تاپانچا بىلەن مۇكاپاتلىغان. شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا ئىستىقلالىيەت ئوردىنى بېرىلگەن.

ئەلى ئەپەندى 1946-يىلى ئالتايغا يۆتكىلىپ، تاكى 1949-يىلىنىڭ 2-ئېيىغىچە ئالتايدا ۋەزىپە ئاقتۇرغان. ئەلى ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئالتايدىكى ئىككى يىللىق ھاياتى جەريانىدا ئاساسلىقى ئوسمان ئىسلامنىڭ توپىلىشىنى باستۇرۇش ھەربىي ھەرىكەتلىرىگە قاتناشقان بولۇپ، گېنېرال مايور دەلىلقان سۇگۇربايېف بىلەن يېقىن ھەمكارلىقلاردا بولغان. ئەلى ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئالتايدا تۇرغان ۋاقىتلىرى ھەققىدە كۈندىلىك خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئىككى يىللىق ھاياتىدىن ئىنتايىن ئەپسۇسلانغان ھەمدە قاچانمۇ بۇ جايلاردىن كېتەرەن دەپ ئارزۇ قىلغان ئىدى. ئوسمان ئىسلامنىڭ توپىلىشىنى باستۇرۇشقا ئەينى ۋاقىتتا موسكۋا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ن ك ۋ د - ن ك گ ب تاشقى رازۋېتكا باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى گېنېرال لېيتىنانت پاۋېل سۇداپلاتوۋنىڭ ئەسلىمىسىدە بايان قىلىنىشىچە، 1947-يىلى ستالىن سۇداپلاتوۋنىڭ مۇئاۋىن نائۇم ئەيتىنگوننى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، مىللەتچىلەرنى باستۇرغان ئىدى [67]. پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، سۇداپلاتوۋ ئاشكارىلىغان ستالىن بىۋاسىتە ئەۋەتكەن گېنېرال مايور نائۇم ئەيتىنگون بەلكى ئالتايدىكى ئوسمان ئىسلام باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭنى يوقىتىش ئوپېراتسىيىسىنى ئىشقا ئاشۇرغان

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا نائۇم ئەيتىنگون يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى نكۋد سىنىڭ ئاتوم پىلانى ۋە ئۇران تېپىشقا مەسئۇل «س» بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىدى [68]. ئوسمان ئىسلام سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆكتوقاي رايونىدىكى ۋولفرام كانلىرى دەپ ئاتالغان، ئەمەلىيەتتە ئۇران بىلەن مۇناسىۋەتلىك كانلىرىنى قېزىشقا قارشى چىققان بولۇپ، ئوسمان ئىسلام ئالتايىنى ئىگىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كان خادىملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتايدا يادرو قورالى ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ئىستراتېگىيەلىك يەر ئاستى بايلىقلىرىنى قېزىش پىلانلىرىغا تەھدىد پەيدا قىلغان ئىدى.

ئەلى ئەپەندى نېمە ئۈچۈن 1946-يىلى 6-ئايدا باشقا رازۋېتچىكلار بىلەن بىرگە ئۆز ۋەتىنىگە قايتماي، ئەكسىچە ئالتايدا ئەۋەتىلىپ، ئۇ يەردە تۇرغۇزۇلدى؟ بۇنىڭ سىرى چوڭ بولۇپ، تەھلىل قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇنىڭ ھەرىكىتى نائۇم ئەيتونگوننىڭ ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

بۇ ۋاقىتتا غۇلجىدا ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىشلىگەن ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ ئالتايدا ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى 1946-يىلى 6-ئايدىن كېيىن غۇلجىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر قىسىم مەخپىي خادىملىرى ئۆز ۋەتىنىگە كەتكەن بولسىمۇ، يەنە بەزىلىرىنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلغان شۇنىڭدەك يېڭىدىن خادىملار كېلىپ، ھەر ساھەلەرگە ئورۇنلاشقان ئىدى. ئەلى مەمەتوفنىڭ بۇ چاغدىكى ئالتايدىكى ۋەزىپىسى ئوسمان ئىسلامنىڭ توپىلاڭلىرىنى باستۇرۇش ۋە ئالتاي ۋەزىيىتىنى كۆزىتىش بولۇپ، ئالتاينىڭ بىخەتەرلىكى ئىلى ھۆكۈمىتى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى موسكۋا ئۈچۈنمۇ بەك مۇھىم ئىدى. چۈنكى، بۇ چاغدا موسكۋا كۆك توقايدا ئىنتايىن مۇھىم بولغان ئىستراتېگىيەلىك يەر ئاستى بايلىقلىرىنى قېزىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە سانائىتىگە ئىشلىتىۋاتاتتى. ئالتاي قولىدىن كەتسە، بۇ بايلىقلار قولىدىن كېتەتتى شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆك توقايدا زادى نېمە قېزىۋاتقانلىقى خەلقئارا جەمئىيەتكە پاش بولۇپ قالاتتى.

ئەلى مەمەتوفقا 1945-يىلى، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت رەئىسى ئەلىخان تۆرىنىڭ ئىمزاىسى بىلەن ئىستىقلالىيەت 1-دەرىجىلىك ئوردېنى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ۋە تاپانچە تەقدىم قىلىنىپ تەقدىرلەنگەن. ئەلى ئەپەندى بۇ تەقدىرنامە ھەم ئوردىنى بىر ئۆمۈر ساقلىغان شۇنىڭدەك تەقدىرنامىنىڭ كۆپىيە نۇسخىسى ئۇنىڭ ئوغلى رەم مۇزىپوف تەرىپىدىن 2005-يىلى مەزكۇر قۇرلارنىڭ مۇئەللىپىگە يەتكۈزۈپ بېرىلگەن ئىدى. ئەلى ئەپەندى تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاشقا ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، ئۇ كېيىنكى ھاياتىدا 1944-1949-يىللىرىدىكى مىللىي ئىنقىلاب ۋە شەخسلەر ھەققىدە كۆپلىگەن ئارخىپ ماتېرىياللىرىنى توپلىغان ھەمدە قول-يازىلارنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۇنىڭ ماتېرىياللىرىنىڭ بىر قىسمى سوۋېت بىخەتەرلىك ئورگانلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما بىر قىسمى يەنىلا پەرزەنتلىرىنىڭ قولىدا قالغان ئىدى، مەزكۇر قۇرلارنىڭ ئاپتورى كەمىنە ئۇنىڭ بەزى ئەسەرلىرىدىن خەۋەر تېپىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدى ھەمدە بۇ ئارقىلىق زاكىر، پالېنوۋ، ئىسكەندەر، ئەلى ئەپەندى، نوغايىيەف، مەۋلانوف، ئېگناروف ۋە باشقىلارنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ چۈشەندى.

ئەلى ئەپەندى ئوشقا ئورۇنلىشىپ، 1980-يىلى ئوش شەھىرىدە تۇيۇقسىز قوزغالغان يۈرەك تىقىلمىسى بىلەن 74 يېشىدا ۋاپات بولغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ سالاھىتى سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ پولكوۋنىكى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن دەپنە قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن ھەم ئۇنىڭ مۇسۇلمانچە دەپنە قىلىنىشىغا رۇخسەت قىلىنىپ، ئۇنىڭ سەپدىشى، 1937-يىللاردىكى قەشقەر پاجىئەسىنىڭ ئىگىلىرىدىن بىرى، 1945-1946-يىللىرى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىغا ئەۋەتىلىپ، تېكەس ئاتلىق پولكىغا كوماندىرلىق قىلغان راززاق مەۋلانوف نامىزىنى چۈشۈرگەن.

(4) پالېنوۋنىڭ ھەقىقىي سىرى

مىللىي ئارمىيىنىڭ 1945-يىلى، ئاپرېلدىن 1946-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى باش قوماندانى گېنېرال مايور پالېنوۋنىڭ تولۇق ئىسمى ئىۋان گېئورگىيېۋىچ پالېنوۋتۇر. ئۇنىڭ مىللىتى رۇس. ئۇيغۇرلار ئۇنى ئادەتتە پالېنوف ياكى پالېنوپ دەپلا ئاتايدۇ. ئۇنىڭ ئىسمى بەزىدە رۇسچە مەنبەلەردە يەنە ئىۋان ياكوۋلېۋىچ پالېنوۋ، يەنە بەزىلەردە ئىۋان

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

گېئورگىيېۋىچ پالېنوۋ دەپمۇ ئاتىلىدۇ . پالېنوۋ سوۋېت ئىتتىپاقى ن ك ۋ د سىنىڭ خادىمى بولۇپ، ئۇنى ياخشى بىلگەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىشلىگەن سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېتكا خادىملىرىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا يېزىشقان خەتلىرىدە ئۇنىڭ 1920-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ سوۋېت رۇسىيىسى بىخەتەرلىك ئورگانلىرىنىڭ تاپشۇرۇقلىرى بويىچە ئىش كۆرگەنلىكىنى ئاشكارىلىغان . دېمەك، ئۇنىڭ 1945-يىلىدىن 1946-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلىشىمۇ موسكۋانىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇيغۇر تارىخىي شاھىدلىرىنىڭ پىكىرلىرىگە ئاساسلانغاندا پالېنوۋنىڭ باشتا پارتىزانلار قوماندانلىق شتابىنىڭ، كېيىن مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىشىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي مەسلىھەتچىلىرىنىڭ تەكلىپى رول ئوينىغان ئىدى .

پالېنوۋنىڭ ئەسلىدە چار پادىشا ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتسېرى ئىكەنلىكى ھەمدە 1930- يىللاردا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىدە گېنېرال مايورلۇق ئۇنۋانى بىلەن خىزمەت قىلىپ، كېيىن تۈرمىگە تاشلانغانلىقى ھەم تۈرمىدىن بوشاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەنلىكى مەلۇملۇق مەسىلە بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئەسلى سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى مەۋھۇم ئىدى . پالېنوۋنىڭ ئەسلى كىم ئىكەنلىكى سوۋېت ن ك ۋ د سىنىڭ غۇلجىدىكى پودپولكوۋنىكلىرى، ئەلى مەمەتوف، زاكىر تۆرە ۋە ئىسكەندەر ئەپەندىلەر ئۈچۈنمۇ ئەڭ قىزىقارلىق تېما بولۇپ، ئۇشتا ياشىغان ئەلى مەمەتوفنىڭ 1970- يىللاردا ئۆزىنىڭ غۇلجىدا بىرگە مەخپىي خىزمەت قىلغان ئىككى كونا دوستى - ئالمۇتىدىكى ئىسكەندەر ۋە كراسنادار شەھىرىگە يەرلەشكەن زاكىر تۆرىلەر بىلەن يېزىشقان خەتلىرىدە پالېنوۋ ھەققىدە بىر قانچە قېتىم توختالغان ھەم پىكىر ئالماشتۇرغان ئىدى .

ئەلى ئەپەندى ئىسكەندەردىن (ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوۋتىن) 1973 - يىلى پالېنوۋ ھەققىدە مەلۇمات سورىغان . ئۇ، 1973- يىلى، 7- سېنتەبىردىكى خېتىدە پالېنوۋ ھەققىدە ئەتراپلىق جاۋاب بەرگەن . ئۇ،

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

ئۆزىنىڭ 1934-يىلى پالېنوۋ بىلەن بولغان سۆھبىتىدە پالېنوۋنىڭ 1917-يىلىدىن كېيىن تاشكەنتكە بارغانلىقى ۋە سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەش تەكلىپىنى رەت قىلىپ، غۇلجىغا قېچىپ كەلگەنلىكى ۋە بۇنىڭدىن ئۆمۈر بويى پۇشمان يېگەنلىكىنى سۆزلەپ بەرگەنلىكىنى يازغان [69]. ئىسكەندەر، « پالېنوۋ 1924-يىلى سوۋېت ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلغان ھەمدە سوۋېت گىراجدانلىقىنى قوبۇل قىلىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن بىزگە ياردەم بەردى ۋە بىزنىڭ تاپشۇرۇقلىرىمىز بويىچە خىزمەت قىلغان » دەپ بايان قىلغان [70].

ئۇ، يەنە پالېنوۋنىڭ 1933-1934-يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاپشۇرۇقلىرى بويىچە ئىشلىگەنلىكى ھەققىدە توختىلىپ، « ئۇ، 1933-1934-يىللاردىكى ۋەقەلەرگە بىۋاسىتە بىزنىڭ رەھبەرلىكىمىزدە قاتناشتى » دېگەن [71]. ئارقىدىن يەنە ئەلى ئەپەندى زاكىر تۆرە (پېتىر ئىۋانوۋىچ ساۋىن)دىن مەلۇمات سورىغان. پېتىر ساۋىن (زاكىر) 1979-يىلى 17-ئىيۇل كۈنى ئەلى مەمەتوف ئۈچۈن مەخسۇس « ئىۋان گېئورگىيېۋىچ پالېنوۋ ھەققىدە ئۇچۇر » دېگەن تېمىدا خەت يېزىپ ئەۋەتكەن بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇ پالېنوۋ ھەققىدە بىلگەنلىرىنى تەپسىلىي يازغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ تەپسىلىي زاكىرنىڭ مەلۇماتىدۇر. بۇ ئۈچ ئادەمنىڭ يېزىشقان خەتلىرىدىكى پالېنوۋ ھەققىدىكى مەلۇماتلاردىن ئۇنىڭ زادى كىم ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ. بۇ ئۈچ رازۋېتچىكنىڭ مەلۇماتلىرىنى بىرلەشتۈرۈش مۇمكىن. زاكىرنىڭ مەلۇماتى بويىچە ئالغاندا. ئىۋان گېئورگىيېۋىچ پالېنوۋ 1895-1896-يىللىرىنىڭ بىرىدە تۇغۇلغان. ئەسلى ئۇ ئورېنبۇرگ ۋە ياكى يەتتەسۇ كازاكلېرىدىن بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئېنىق ئەمەس. ئۇ، تاشكەنتتىكى چارپادىشا ئارمىيىسىنىڭ تۈركىستان ھەربىي رايونىنىڭ شىتابىدىكى تالانتلىق ئوفىتسېرلاردىن بىرى ئىدى. پالېنوۋ 1914-يىلى چار پادىشاھ ئارمىيىسىنىڭ تۈركىستان ھەربىي رايونى تەرىپىدىن جۇڭگوغا ھەربىي رازۋېتكا ئۈچۈن ئەۋەتىلىدۇ ھەمدە چاررۇسىيىنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلخانىسىنى قوغدايدىغان 100 كىشىلىك ئەترەتنىڭ كوماندىرلىق ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن،

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

1918-1919-يىللىرى قىزىل ئارمىيە ئۇنى تاشكەنتكە چاقىرىدۇ ۋە سوۋېت ھاكىمىيىتى ئۈچۈن ئىشلەشكە تەكلىپ قىلىنىدۇ، لېكىن ئۇ بۇ تەلەپنى رەت قىلىپ، غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ، بىر مەزگىل يۈرىدۇ. 1921-يىلى ئاتامان دۇتوف سۈيىدگە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن پالېنوۋ بىر مەزگىل ئۆز ئالدىغا يۈرىدۇ، ئەمما 1926-يىلى غۇلجىدا سوۋېت كونسۇلخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇ، كونسۇلخانىغا كىرىپ، ئۆزىنىڭ كىم ئىكەنلىكى ۋە قانداق بولۇپ غۇلجىغا كېلىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ، ئۆزىنىڭ بىر رۇس ئىكەنلىكى، رۇسىيە ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلىقى، مانا ئەمدى سوۋېت ھاكىمىيىتى ئۈچۈن ئىشلەش ئارزۇسى بارلىقى ۋە ئۆز قولىدا نۇرغۇن رازۋېتكا ئۇچۇرلىرى بارلىقىنى ئېيتىدۇ، ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ سوۋېت رۇسىيىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا كىرىشىدۇ [72]. 1933-1934-يىللىرى ئۇ سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ نوربىكو كوماندىرلىقىدىكى ئالتايىسكىي ئەترىتىگە قاتنىشىدۇ ھەمدە شېڭ شىسەي ئارمىيىسىدە بىرگادا كوماندىرى، گېنېرال مايور ئۇنۋانى بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. بۇ چاغلاردا ئۇ ئوخشاشلا سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن مەخپىي خىزمەت قىلغان ئىدى. زاكىر ئەپەندىنىڭ يېزىشىچە، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرىنى تۇتقۇن قىلىش ۋە زەربە بېرىش سىياسىي ئېلىپ بارغاندا شېڭ شىسەي ئۇنى ۋە ئۇنىڭ ئايالىنىڭ ئاكىسى گرىبىنكىن گېئورگىي مېخايىلوۋىچنى بىرلىكتە قولغا ئالىدۇ. ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسى شېڭ شىسەيدىن ئۇلارنى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغا بولسىمۇ، ئەمما شېڭ ئۇنداق ئادەملەرنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتىدۇ. ئەمما، سوۋېت كونسۇلخانىسى پالېنوۋ ۋە گرىبىنكىننىڭ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلىقىنى ئاڭلاپ، نۇرغۇن پۇل خەجلەپ، ئۇلارنى ئاتىدىغان جاللاتقا پۇل بېرىپ ئۇنى سېتىۋالىدۇ، پۈتۈشۈم بويىچە، جاللات ئۇلارنى ئاتماي، ئوق چىقىرىپ قويۇپلا ئازگالغا دەپنە قىلىۋېتىش، بىراق ئازراق توپا تاشلاپ قويدىغان بولىدۇ، سوۋېت كونسۇلخانا خادىملىرى مۆكۈپ تەييار بولۇپ تۇرىدۇ، ئوق چىقىپ، ئۇلارغا ئازگالغا كۆمۈۋېتىلىپ، ساقچىلار كەتكەندىن كېيىن سوۋېت خادىملىرى دەرھال كېلىپ، ئۇلارنى ئازگالنى كولاپ چىقىرىۋالىدۇ. بۇ چاغدا گرىبىنكىن ئازراق تىنىۋاتتى، ئەمما

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

پالېنوۋنىڭ تىنقى توختىغان، بىراق دوختۇرلار سۈنئىي نەپەس ئالدۇرۇش ئارقىلىق ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇلارنى سوۋېت كونسۇلخانىسىغا ئېلىپ كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا ماڭدۇرۇۋېتىدۇ [73]. ئەلۋەتتە، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىدىن شېڭ شىسەي بىخەۋەر ئىدى.

پالېنوۋ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەندىن كېيىن، 1943-يىلىنىڭ بېشىدا موسكۋانىڭ بۇيرۇقى بويىچە تاشكەنت قاتارلىق جايلاردا شىنجاڭدىن چىققانلاردىن قوراللىق ئەترەت تەشكىللەيدۇ ھەمدە 1944-يىلى 11-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆز ئەترىتىنى باشلاپ غۇلجىغا كېلىدۇ. ئۇ 1945-يىلى 1-ئايدا پېتىر رومانوۋىچ ئالبېكساندروۋنىڭ ئورنىغا پارتىزانلارنىڭ باش قوماندانى، 1945-يىلى، ئاپرېلدا مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانلىققا تەيىنلىنىدۇ [74]. پالېنوۋ بۇ جەرياندا ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى قوشۇنلارنىڭ شىخونى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا ۋە شىمالىي يۈرۈش قوشۇنىنىڭ چۆچەك، دۆربىلجىن قاتارلىق شەھەرلەرنى ئازاد قىلىش جەڭلىرىگە بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلىدۇ.

ئۇيغۇر شاھىدلىرىنىڭ ئۇچۇرلىرىغا ئاساسلانغاندا ئۇ، غۇلجىدىكى 2-دومىنىڭ مەسئۇلى، موسكۋا ئەۋەتكەن باش ھەربىي -سىياسى مەسلىھەتچى گېنېرال ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ ئېگناروۋنىڭ بۇيرۇقى بويىچە مىللىي ئارمىيىنىڭ ماناس دەرياسىدىن ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىپ قويغان. چۈنكى، ئۇ مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىۋاسىتە بۇيرۇق بېرىشتىن ئىبارەت ھەربىي ھوقۇق شۇنىڭ قولىدا ئىدى. جۇمھۇرىيەت رەئىسى ئەلىخان تۆرە مىللىي ئارمىيە ماناس دەرياسى بويىدا توختاپ قالغاندىن كېيىن، 1945-يىلى 10-ئايدا ھەربىي ئىشلار كومىتېتى قۇرۇپ، بۇ كومىتېتقا پالېنوۋ، ئىسساقبەك، ئەخمەتجان قاسىمى ۋە كەرىم ھاجىنى كىرگۈزگەن ھەم ئۆزى ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا مارشاللىق ئۇنۋانى بېرىلىپ، پۈتۈن ئارمىيىنىڭ ئەڭ ئالىي ھەربىي ھوقۇقىنى كونترول قىلغان ئىدى [75]. تارىخىي شاھىدلارنىڭ ئۇچۇرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئەلىخان تۆرە پالېنوۋقا

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

مىللىي ئارمىيىگە بۇيرۇق بېرىپ، ماناس دەرياسىدىن ئۆتۈپ، داۋانلىق ھۇجۇم قوزغاشقا بۇيرۇغان. بىراق، ئۇ ئەلىخان تۆرىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلمىغان. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئامالسىز ئىكەنلىكى، ئۆزىنىڭ پەقەت موسكۋانىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىدىغانلىقىنى بىدۈرگىنىدە، ئەلىخان تۆرە ئۇنىڭ گېنېراللىق پاگونىنى يۇلۇپ تاشلىغان [76]. بىراق، پالېنوۋ بەربىر بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا ئامالسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. پالېنوۋ شۇنىڭدىن كېيىن، ئەلىخان تۆرە تەرىپىدىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا 1946-يىلىنىڭ 6-ئاينىڭ 6-كۈنى مەلۇماتىدا ئارمىيىنى ئىدارە قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، تىنچلىق بېتىم ئىمزالىنىشىدىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىدۇ. زاكىر تۆرە « پالېنوۋ 1947-يىلى شىنجاڭدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا پۈتۈنلەي كەتتى ۋە تاشكەنت شەھىرىگە كېلىپ يەرلەشتى » [77] دەپ يازىدۇ. ئۇنىڭ بايان قىلىشىچە، پالېنوۋ تاشكەنتكە يەرلىشىپ، ئالدى بىلەن تاشكەنت دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرىپ، تارىخ كەسپى ئۆگىنىدۇ ۋە مەخسۇس شىنجاڭ ئۇيغۇر تارىخى بويىچە دېسسىرتاتسىيە ياقىلىغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقات ساھەسىگە ئائىت ئۇچۇرلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، پالېنوۋ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى قىسىملىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا بېغىشلىغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا تاشكەنت شەرقشۇناسلىقنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇ يەردە تاشكەنت رادىئوسىدا تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر تىلىدا رادىئو ئاڭلىتىش باشلانغان ھەمدە تاشكەنتتە « شەرق ھەقىقىتى » ژۇرنىلى نەشر قىلىنىۋاتقان بىر پەيت ئىدى. بۇ ۋاقىتتا يەنە « شەرق ھەقىقىتى » ژۇرنىلى نەشرىياتى قۇرۇلغان بولۇپ، تاشكەنتتە سوۋېت ئۇيغۇر ئالىملىرى ۋە زىيالىيلىرىدىن تۇرسۇن رەھىموف، تۇنجى ئۇيغۇر تارىخ پەنلىرى دوكتورى ئەرشىدىن ھىدايەتوف، تۇنجى بىئولوگىيە پەنلىرى دوكتورى ئابدۇمېجىت روزىباقىيېف، ئەدەبىيات پەنلىرى دوكتورى ئوسمان مەمەتخونوف ۋە باشقا ئونلىغان ئەربابلار خىزمەت قىلىۋاتاتتى. بۇ ۋاقىتتا تاشكەنتكە يەرلەشكەن پالېنوۋنىڭ ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتىغا قىزىقىشى ھەمدە تەتقىقاتقا كىرىشىشىدە بەلكى ئۇنىڭ بۇ ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بىلەن بولغان ئۇچرىشىشلىرىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان بولۇشى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

مۇمكىن. پالېنوۋ تاشكەنتتە ياشىغان 1946-1955-يىللىرى ئەلىخان تۆرمۇتاشكەنتتە بولۇپ، بىراق پالېنوۋ بىلەن ئەلىخان تاشكەنتتە كۆرۈشمىگەن. بۇنىڭ سەۋەبى بەلكى بۇ ئىككى ئەربابنىڭ ئىلىدىكى كونا قورساق كۆپىكى ۋە ياكى سوۋېت ك گ ب سىنىڭ بويۇنتۇرۇقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. پالېنوۋ ئۆمرىنىڭ 30 يىلدىن ئارتۇق قىسمىنى ئۇيغۇر دىيارىدا ئۆتكۈزگەن ۋە ئۇيغۇر تىلىنى بىر قەدەر ياخشى بىلگەن ئىدى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئالاھىدە قىزىققانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇر تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن ھەمدە «1912 يىلىدىكى ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى» دېگەن تېمىدا دېسسىرتاتسىيە ياقىلىغان ھەم تارىخ پەنلىرى كاندىدات دوكتورى نامىغا ئېرىشكەن. پالېنوۋ 1955-يىلى تاشكەنتتە كېسەل سەۋەبى بىلەن 60 يېشىدا ۋاپات بولغان. 1947-يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى پالېنوۋنىڭ ئۇيغۇر ئېلىدە كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئۇنىڭغا قىزىل يۇلتۇز ئوردېنى تەقدىم قىلغان. زاكىر ئەپەندىنىڭ يېزىشىچە، پالېنوۋ ئىلىدىكى ئاق گۋاردىيىچى رۇسلارنىڭ سوۋېتكە قارشى ئىدىيىسىنى ئۆزگەرتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنى ھىمايە قىلىش يولىغا مېڭىشىدا كۆپ تەشۋىقاتچىلىق خىزمىتى قىلغان. 1941-يىلى، 6-ئايدا گېرمانىيە ئارمىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلغاندا، پالېنوۋنىڭ تەشۋىقاتلىرى نەتىجىسىدە ئاقلارنىڭ ئەۋلادلىرى تۈركۈملەپ، غولجا ۋە چۆچەكلەردىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ، گىتلىبىر ئارمىيىسىگە قارشى جەڭگە قاتنىشىپ، رۇس ۋەتىنىنى قوغداشقا ئاتلانغان ئىكەن. ئۇ، ئىلى، چۆچەكتىكى خەلقلەر ۋە رۇسلار ئارىسىدا يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولغان ئىدى. ئىۋان پالېنوۋنىڭ مىللىي ئارمىيىدىكى ئابرويىمۇ ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، مىللىي ئارمىيىنىڭ ئوفىتسېرلىرى ئۇنى جەڭچىلەرگە كۆيۈمچان، ئۇيغۇرلارغا ئۆزىنى يېقىن تۇتىدىغان، ئۇيغۇر تىلىنى خېلى ياخشى بىلگەن، جەڭگە ماھىر، قابىل قوماندانى سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. پالېنوۋ ئەسلىدە 1934-1937-يىللىرى ئارىسىدا موسكۋا ئۇيغۇر ئېلىغا ئەۋەتكەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوفىتسېرلىرىدىن نوربىكو، پاۋېل رىبالكو ۋە ئوبۇخوۋلارنىڭ دوستى ھەمدە

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ئۇلار بىرلىكتە ھەربىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن بولۇپ، رىبالكو ۋە ئوبوخوۋ قەشقەردە ماھمۇت مۇھىتى كوماندىرلىقىدىكى ئۇيغۇر 6-دېۋىزىسىنى كونترول قىلىش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان ئىدى. رىبالكو كېيىن، ۋەتەن ئۇرۇشى دەۋرىدە سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ تانكا قىسىملىرىنىڭ مارشالى بولدى ۋە ئىككى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى قەھرىمانى نامىغا ئېرىشتى شۇنىڭدەك كىيىپ، بېرلىن قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىشتا رول ئوينىدى. ئوبوخوۋ بولسا كېيىن، گېنېرال لېيتنانت بولغان. پالېنوۋ ئۆزىنىڭ رىبالكو ۋە ئوبوخوۋلاردىن قېلىشمايدىغان ھەربىي تالانتى بارلىقىنى سۆزلەپ يۈرگەن ئىكەن. ھەمدە ئۇ سوۋېت ھاكىمىيىتى ئۈچۈن 1918-1919- يىللاردىنلا تاشكەنتتە قېلىپ خىزمەت قىلغان بولسا، چوقۇم ئەنە شۇ كىشىلەردەك يۇقىرى ئورۇننى ئىگىلەپ، ئۆز ھەربىي تالانتىنى جارى قىلدۇرالايدىغانلىقىنى پۇشايمان ئىچىدە تەكىتلىگەن ئىكەن.

سوپاخۇن سوۋۇروف ھەققىدە ستالىنغا يوللانغان مەلۇمات (5)

(2) ئىسكەندەر ئەپەندى كىم؟

سوپاخۇننىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر ئەپەندىنىڭ، ئەسلى ئىسمى ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوف بولۇپ، ئۇ ئالمۇتىدا ياشاپ، 1975- يىلى، 75 يېشىدا ئۆلگەن [58]. ئۇنىڭ كەسىپداشلىرى ئۇنى چاخچاق تەرىقىسىدە «3ئى» دەپ ئاتىشىدۇ. بۇنىڭ ئەۋەبى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ، دادىسىنىڭ ۋە فامىلىسىنىڭ ئوخشاشلا ئىۋان دەپ ئاتالغانلىقىدۇر.

ئۇ 1900- يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، ياشلىق دەۋرىدە قىزىل ئارمىيىگە قاتناشقان. ئۇ، 1934- يىلى، موسكۋا شېڭ شىسەيگە ياردەم بېرىپ، ما جوڭيىڭ قوشۇنلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئالتايىسكى نامىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالمۇتا 13-ئاتلىق پولكىنى ياردەمگە كىرگۈزۈپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى قوغداپ قالغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ئەۋەتكەن ھەربىي رازۋېتكا خادىملىرى قاتارىدا ئۇيغۇر دىيارىغا كەلگەن. ئىۋانوۋ ما جوڭيىڭ قوشۇنلىرىنى يوقىتىش ھەربىي ھەرىكەتلىرىگە ھەمدە خوجا نىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ تەقدىرىنى بىر تەرەپ قىلىش پىلانلىرىغا ئارىلاشقان ھەمدە قەشقەر، ئاقسۇ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا بولغان.

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ئۇنۋان، 1934-1937-يىللىرى ئارىسىدا شېڭ شىسەي ئارمىيىسىدە يۇقىرى رەھبەرلىك خىزمىتىگە تەيىنلەنگەن ئۇن پالېنوۋ بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان ئىدى [59].

ئۇنۋان 1930-يىللارنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتقان ھەمدە 1944-يىلى 11-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئەۋەتكەن پالېنوۋ كوماندىرلىقىدىكى بىر باتالىيونغا يېقىن قوراللىق ئەترەت تەركىبىدە پالېنوۋنىڭ مەسلىھەتچىسى سۈپىتىدە غۇلجىغا كەلگەن، ئەمەلىيەتتە ئۇ كۆڭۈلدىكى پالېنوۋقا يېتەكچىلىك قىلىدىغان مەخسۇس ئادىمى ئىدى.

ئۇ، غۇلجىغا كەلگەندىن كېيىن ئىسكەندەر ئىسمىنى ئىشلەتكەن بولۇپ، يەرلىك خەلقلەر ئۇنى كۆپىنچە ھاللاردا تاتار دەپ چۈشەنگەن. ئۇنۋان، يەنى ئىسكەندەر مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابىدا پالېنوۋنىڭ مەسلىھەتچىسى سۈپىتىدە تۇرغاندىن كېيىن [60] ئاقسۇغا چۈشكەن ئەترەتنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىلىك سالاھىتىگە بەلگىلەنگەن.

سوپاخۇن سوۋۇروف ئۇنى «مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابىنىڭ ۋەكىلى» دەپ يازغان بولۇپ، تەشكىلى جەھەتتە ئۇ بىۋاسىتە مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابىغا تەۋە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىۋاسىتە 2-دومدىكى گېنېرال ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ ئېگناروۋقا بويسۇناتتى. ئېگناروۋ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش ھەربىي-سىياسى مەسلىھەتچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مىللىي ئارمىيە باش قوماندانى پالېنوۋقا مەسلىھەت بېرىشلا ئەمەس، بەلكى بۇيرۇق بېرىش سالاھىيىتىگە ئىگە دەپ قاراشقا ھەقىقىي دەپ ئويلايمەن. مىللىي ئارمىيە شتابى ئەمەلىيەتتە ئېگناروۋنىڭ رۇخسىتىسىز ھەرقانداق چوڭ ھەربىي ھەرىكەت قوللىنالمىدىغان بولۇپ، ئېگناروۋ بارلىق چوڭ ئۇرۇشلارنىڭ ئەھۋالىدىن موسكۋانى خەۋەرلەندۈرۈپ تۇراتتى، مەسىلەن، «ستالىننىڭ ئالاھىدە پاكىسى» دىكى ھۆججەتلەرنىڭ بىرىدە مىللىي ئارمىيەنىڭ شىمالغا يۈرۈش قىلىش قىسمىنىڭ 29-ئىيۇن كۈنى دۆربىلجىنى ئازاد قىلغانلىقى بېرىلگەندىن كېيىن، بۇ مەلۇماتقا سوۋېت ئىتتىپاقى ن ك ۋ د (ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتى) نىڭ

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

قوشۇنلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قوماندانى گېنېرال ستاخانوۋنىڭ ئىمزا قىلىنغان، بېرىيا ئارقىلىق ستالىنغا يوللانغان [61].
كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مىللىي ئارمىيىنىڭ شىخو، جىڭ ۋە باشقا جايلاردىكى جەڭلىرىنىڭ ھەممىسىدىن ستالىن، مولوتوۋ ۋە بېرىيا قاتارلىق سوۋېت ئالىي رەھبەرلىرى خەۋەردار بولۇپ، ئېگناروۋ ئالدى بىلەن بۇلارنى كۆرۈشنىڭ بېشى لاۋرېنتى بېرىياغا دوكلات قىلغاندىن كېيىن، بېرىيا ستالىن ۋە مولوتوۋغا يەتكۈزەتتى.

سوۋېت دۆلەت بىخەتەرلىك ئورگىنىنىڭ پودپولىكوۋنىكى ئىۋان ئىۋانوۋ، يەنى ئىسكەندەر 1946-يىلى 17-ئىيۇن كۈنى پېتىر ساۋىن (زاكىر) بىلەن بىرگە ئەلىخان تۆرىنى قورغاستىن ئۆتكۈزۈپ كېتىش ئوپېراتسىيىسىنى بېجىرگەندىن كېيىن ئالمۇتغا ئورۇنلاشقان. ئەلىخان تۆرىنىڭ ئېلىپ كېتىلىش كۈنى ھەققىدە 28-ئىيۇل ۋە 13-ئىيۇن دېگەن قاراشلارمۇ بار. ئەلىخان تۆرىنىڭ ئوغلى، 13-ئىيۇن كۈنى دەپ يازىدۇ. ئەمما سوۋېت ئارخىپىدىن ئاشكارىلىنىشىچە، گېنېرال ئەگناروۋ 19-ئىيۇن كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىر كرۇگلوۋ بىلەن دۆلەت بىخەتەرلىك مىنىستىرى ئاباكوموۋغا «17-ئىيۇن كۈنى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق رەئىسى ئەلىخان تۆرى شاكىرخوجايېۋنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كېتىلگەنلىكى ھەققىدە» تېلېگرامما يوللىغان [62]. دېمەك، ئەلىخان تۆرى 1946-يىلى 17-ئىيۇن كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كېتىلگەن.

ئەلىخان تۆرىنى مەخپىي تۈردە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كېتىش ئوپېراتسىيىسىگە ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكى كونتېررازۋېتكا بۆلۈمىنىڭ ئۇيغۇر خادىمى رىشات سابتوفمۇ قاتناشقان بولۇپ، بۇ بۆلۈمنى بىۋاسىتە ئەلى مەمەتوف ۋە زاكىر تۆرىلەر باشقۇراتتى. بۇ ھەرىكەتكە ئەلى مەمەتوفمۇ ئىشتىراك قىلغان شۇنىڭدەك بۇ ھەرىكەتكە قاتناشقانلارنىڭ بۇ ئىشنى ئەبەدىي سىر ساقلىشى ھەققىدە تىل خەت ئېلىنىپ قەسەم قىلدۇرۇلغان. ئەگەر سىرنى پاش قىلسا، بۇنىڭغا ھاياتى بىلەن جاۋاب بېرەتتى.

ئۇيغۇر تارىخىي شەھىدلىرى ئەلىخان تۆرىنى ئەكىتىش

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

ئوپېراتسىيىسىگە ئىسكەندەر، زاكىر ۋە ئەلى قاتارلىقلارنىڭ قاتناشقانلىقىنى يېزىشىدۇ [63]. ئەمما، بۇنى ئارخىپلار ئاساسىدا يەنە بىر قەدەم دەلىللەش لازىم.

ئىسكەندەر غۇلجىدىن كەتكەندىن كېيىن، ئالمۇتىدا تۇرسىمۇ، ئەمما غۇلجا بىلەن بولغان رازۋېتكا ئىشلىرىنى داۋاملىق ئېلىپ بارغان بولۇپ، 1946-يىلىدىن كېيىنمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قورغاستىكى رازۋېتكا پونكىتى پائالىيىتىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرغان ئىدى. ئىسكەندەر ئالمۇتىدا تۇرۇپ، ئىزچىل ھالدا ئىلىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىپ تۇرغان.

ئىۋانوۋنىڭ 1955-يىلى 9-ئاينىڭ 10-كۈنى ئوشقا ئورۇنلاشقان ئەلمەمە توفقايازغان خېتىدە ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىك ئورگىنى تەرىپىدىن 1951-يىلى، ئۈرۈمچىدە ئىشلەشكە ئەۋەتىلىپ، 1954-يىلى 28-ئۆكتەبىردە قايتىپ كەلگەنلىكىنى قەيت قىلغان [64]. ئەگەر شۇنداق بولغان بولسا، ئىسكەندەر ئەپەندى 1951-يىلىدىن 1954-يىلىغىچە بىر مەزگىل ئۈرۈمچىدە تۇرغان بولىدۇ. 1955-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يەنە موسكۋا 1944-1946-يىللىرى ئارىسىدا غۇلجىدا كونسۇلۇق ۋەزىپىسىنى ئاقتۇرغان، ئەلىخان تۆرە قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدىكى «ئازادلىق تەشكىلاتى» بىلەن ئالاقە قىلغان ھەمدە ئىنقىلابنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان ئالاقىلىرىنى باشقۇرغان دۇباشىنمۇ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلۇققا تەيىنلىگەن ئىدى. دۇباشىن، ئىسكەندەر قاتارلىق بۇ كىشىلەرنى ئۈرۈمچىدىكى سابىق مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى كادىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى تونۇيتتى. دۇباشىن بىلەن سەيفىدىن ئەزىز ئارىسىدا ئۈرۈمچىدە رەسمىي ئۇچرىشىشلار بولغانلىقى ھەققىدە ئۇچۇرلار مەۋجۇت. بۇ ۋاقىتتا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1947-1949-يىللىرى ئارىسىدا ئىلىغا ئەۋەتىپ، ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئىسساقبەك مۇنونوفقا مەسلىھەتچىلىككە سالغان خادىمى خېلەم خۇدابەردىيېفمۇ ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىلىپ، نەشرىيات ۋە ئاخبارات ساھەسىدە ئىشلىگەن. خېلەم خۇدابەردىيېف غۇلجىدا مىللىي ئارمىيىنىڭ مايور ئونۋانى بىلەن ئېلاخۇن دېگەن ئىسمىنى قوللانغان ئىدى. سوۋېت كومپارتىيىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

مۇناسىۋەتلىك خىزمەتلەرگە تەيىنلىگەن خادىمى، 1944- يىلى، تاشكەنت ئەتراپىدا پالېنوۋنىڭ يېتەكچىلىكىدە تەشكىللەنگەن گۇرۇپپىنى سىياسىي جەھەتتىن باشقۇرغان تۇرسۇن رەھىموفمۇ ئۈرۈمچىگە خىزمەتكە ئەۋەتىلگەن ئىدى.

ئىسكەندەر، 1960- يىللاردا ئالمۇتىدىكى چەتئەللىكلەر بىلەن ئالاقە قىلىدىغان ساياھەت ئورگىنى "ئىنتۇرست" تا ئىشلىگەن ۋە كېيىن پېنسىيىگە چىقىپ، 1975- يىلى، 75 يېشىدا ئۆلگەن.

قىسقىسى ئىۋان ئىۋانوۋ، يەنى ئىسكەندەر ئەپەندى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1930- يىللاردىن تارتىپ، شىنجاڭ ئىشلىرىغا قاتناشقان، بۇ رايوننى ياخشى بىلىدىغان كەسپىي ھەربىي رازۋېتكا خادىملىرىنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى.

موسكۋانىڭ 1943-1949- يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۈرۈمچى ۋە ئىلىغا ئەۋەتكەن مەخسۇس خادىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى 1920-1930- يىللاردا بۇ جايغا ئەۋەتىلگەن ۋە ياكى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇرغان، يەرلىك خەلقلەرنىڭ تىلى، ئادەتلىرى، جەمىيەت ئەھۋاللىرىنى ياخشى بىلىدىغان ئادەملەر ئىدى

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئۇيغۇر گېنېرالى

- سوپاخۇن سوۋۇروف ئاقسۇغا قىلغان سەپىرىدىكى بىر نەچچە خاتالىقى
- 1- ئاقسۇغا قىلغان ئۇرۇش سەپىرى بەك داغ-دۇغلىق بولۇپ ئاقسۇدىكى دۈشمەنلەر تويۇپ ئالاقاچان تەييارلىق قىلىۋالغان. ۋە يۇقۇرغا دوكلات قىلىۋالغان، دۈشمەنلەر سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئالاقا قىلىشقا ۋاقىت چىقىرىپ بەرگەن.
  - 2- يولدا ۋاقىت كۆپ ئىسىراپ بولغان بەزەن كۈنلەر ئارقاسەپتىكى يىغمەكنى ساقلاش ئۈچۈن كەتكەن.
  - 3- ئاقسۇنى ئۇزۇن ۋاقىت قورۇشاپ ئىشخال قىلماي دۈشمەنلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇق شايىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپنى ئولتۇرگەن.
  - 4- سىتالىندىن چىكىنىش بۇيرۇقى كەلگەندە ياشى ۋسۇل بىلەن چىكەنمەي ئالدىراخ ساندۇلۇق قىلغان شۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن ئەسكەر چىقىم بوغان. دۈشمەنلەر كەينىدىن كوغلاق باي نايىسىگىچە قىرغىن قىلغان.
  - 5- گومىنداڭ ئارمىيەسى قالاق ھەربى تەخ نىكىسى بويىچە بارلىق ئىشلارنى ئىلىپبارغان ئاقسۇ شەھرى ئاتىراپىدىكى خەلىق ئامىنى كەڭ كولامدە قوزغىمىغان.
- لىكىن سوپاخۇن سوۋۇروف نىڭ توپىسى ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ

تورداشلارنىڭ باھاسى

- 1- سوپاخۇن ئاقسۇ فىرونتىدا ئۆزىنىڭ رۇلىنى ياخشى جارى قىلدۇرغان. ئاقسۇغا بولغان ھۇجۇمدا مۇزداۋاندىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەچكە، ئوكسىگىن كەمچىل بولغان تاغ چوققىسىدا سىز ئويلاپ يىتەلمىگەن قىيىنچىلىقلارنى يەڭگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاقىت كۆپرەك كەتكەن.
- 2- ئاقسۇ سېپىلىنى قورشاۋغا ئېلىشتا، سوۋېت كاتىيۇشا سېتىپ بېرىشنى رەت قىلغان. غۇلجىتەرەپتىن پارتىلاتقۇچ دۇرا بەرمىگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاقسۇ سېپىلىنى ئالالمىغان.
- 3- مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى كۆرۈپ باقساق، سوپاخۇنلار ئاقسۇ خەلقىنى ناھايىتى ياخشى سەپەرۋەر قىلغانلىقىنى كۆرىمىز. ئاقسۇ خەلقى مىللى ئەسكەرلەرنى يىغا-زارە بىلەن قارشى ئالغان، ھەتتا ئاتنىڭ ئۆزەڭگۈللىرىگە، ئەسكەرلەرنىڭ پۇتلىرىغا سۆيگەن. خەلق شۇدەرىجىدە ئىزىلگەچكە ئەنە شۇنداق ئۆزقوشۇنىغا تەشنا بولغان، شۇنداق ئىكەن ئۇلار سەپەرۋەرگە كەلمەسمۇ؟

داڭلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

4- چىكىنىشتىكى قىرغىنچىلىقنى ھېلىقى ئابدۇكېرىم ئابباسوف دېگەن ئىتنىڭ كۈچۈكى كەلتۈرۈپ چىقارغان. نۇرغۇن يىگىتلەر قىرىلىپ كەتكەن.

5- مىللى ھۈكۈمەت گومىنداڭ بىلەن سۆھبەتتە بۇلۇپ، سۇپاخۇنلارنى چىكىنىشكە بۇيرىغاندا، سۇپاخۇننىڭ ئايالى تۇخان سۇپاخۇننىڭ مىڭسىگە تاپانچا تەڭلەپ تۇرۇپ: « چىكىنىشكە بولمايدۇ، چىكىنىسەك، دۈشمەن ئاقسۇخەلىقنى پۈتۈنلەر خانىۋەيران قىلىۋىتىدۇ » دېگەن، ئەمما ھۇقۇق ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ قولىدا بولغاچقا سۇپاخۇن ئامالسىز قالغان. بۇنىڭدىن ئاقسۇخەلىقنىڭ مىللى ئارمىيىنى قانداق دەرىجىدە ھىمايە قىلغانلىقىنى بىلىش تەس ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار چىكىنىسە دۈشمەن خەلىقتىن ئۆچ ئالغان. ئېلخان تۈرە ئوغلىنى ئاقسۇغا سۇپاخۇننىڭ ئالدىغا ئىۋەرتىپ، مەخپى بۇيرۇق بىلەن چىكىنىمەسلىككە دەۋەت قىلغان، ئەمما يۇقارىدا دېگەندەك ئابدۇكېرىم ئابباسوف پۈتۈن كۈچى بىلەن سۇپاخۇن بىلەن ئېلخان تۈرىنىڭ ئوغلىنى نازارەت قىلغان.

شۇنى بىلىش كېرەككى، ئاقسۇ فىرونتى مىللى ئارمىيەۋاقتلىق ھۈكۈمىتى ئىچىدىكى بىرقىسىم كىشىلەرنىڭ ئۇيۇنى ئىدى، ئۇلارنىڭ مەقسىدى ھەرگىزمۇ سۇپاخۇنغا ئاقسۇنى ئازات قىلدۇرۇش ئەمەس ئىدى، بەلكى دۈشمەننى تۇتۇپ تۇرۇش خالاس. شۇنىڭ ئۈچۈن سۇپاخۇننىڭ ئاقسۇنى ئېلىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قۇشۇن ئىچىگە ھېلىقى ئىتنىڭ كۈچۈكىنى ئالاھىدە ھۇقۇق بىلەن قۇشۇپ يولغا سالغان. ۋە ئاچقۇچلۇق پەيتتە سىپىل پارتىلىتىش ئۈچۈن پارتلاتقۇچ بەرمىگەن. شۇۋاقتىكى ئەھۋالدا ۋاقتلىق ھۈكۈمەتتە ئاقسۇغا پارتلاتقۇچ يىتەرلىك بۇلۇپ، ھەتتا ياردەمچى قۇشۇنمۇ ئاجرىتىشقا مۇمكىنچىلىك بار ئىكەن. بۇنىڭدىن ئاقسۇ فىرونتى ئۇرۇشنىڭ بىر ئۇيۇن ئىكەنلىكىنى، تارىخنىڭ نەقەدەر رەزىل ئىكەنلىكىنى بىلىشىمىزمۇمكىن.

مۇشۇ تىمىنى يازغان مۇنبەرداش بىر بولسا سۇپاخۇن توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى كۆرمىگەن، يا بىر بولسا ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ ئۇرۇق - تۇغقىنى
ى.....

سۇپاخۇن قۇشۇننىڭ ھەربىي قۇماندانى، ئابدۇكېرەم بولسا
سىياسىي كومىسسار..... ھەربىي ئىشلاردا سىياسىي كومىسسارنىڭ يوليۇرئىقى
بىلەن ئىش قىلىدىغان گەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئابدۇكېرەم ئابباسوف بولسا
ستالىننىڭ سۇپاخۇننى كۈزۈتىشكە قويغان كۈزى...
سۇپاخۇننىڭ ئەڭ چوڭ تۆھپىسىدىن ئىككىسى بار؛

داغلىق شەخس، ئاتاقلىق ئويغۇر گېنېرالى

1- مىللىي قىسىملارنى باشلاپ گومىنداڭدىن يۈز ئۆرۈپ ھەققىگە تەكشۈرۈلگەن قايىپ خەلقىنىڭ ئىنقىلابى سېپىگە قايتىش، 2- ئاقسۇ سەپىرى، بۇ سەپەر سۇپاخۇنلارنى كۆزدىن يۇقۇتۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان سەپەر ئىدى... لىكىن سۇپاخۇن بۇ سەپەردە گومىنداڭ بېسىپ ياتقان ئاقسۇ كونا شەھەر [ئۇنسۇ] ناھىيىسىنى فەتىھ قىلدى، ئاقسۇ شەھەرنى قورشاۋغا ئالدى... مۇنداقچە ئېيتقاندا ئەينى ۋاقىتتا دۈشمەن ئويلىمىغان يەردىن جان يېرىگە بىرنى تەپتى دىگەنلىك. ئاقسۇنى مۇناسىرگە ئالدى دىگەنلىك جەنۇب - شىمال قاتناش لىنىيىسىنى ئۆزدى دىگەنلىك. ھەربىي ئىشلاردا قاتناش لىنىيىسىنىڭ ئۆزلىشى - ئارقا سەپ بىلەن ئالدىنقى سەپ ئايرىلغانلىقىنى بىلدۈردۇ... بۇ خۇددى بىر پۈتى ئۆزۈلگەن توكۇر ئادەمدەك دىگەن گەپ... سوۋىتلىكلەر باشتىن - ئاخىر سۇپاخۇندىن قاتتىق قورقان ھەم ئېھتىيات قىلغان چۈنكى سۇپاخۇننىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك خۇجىنىياز ھاجى دەۋرىدىن قالغان ئەسكەرلەر. شۇڭا سۇپاخۇننى ئاز بىر قىسىم ئەسكەر بىلەن ئاقسۇغا يولغا سالغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا ئاقسۇنى ساقلاۋاتقان گومىنداڭنىڭ ئەسكەرى كۈچى سۇپاخۇندىن كۆپ بولغان قىسىمغا سېپ بىلەن كېچى بولغان... سۇپاخۇن شۇ چاغدا بۇ «شۇم قۇربانلىق» لاردىن ئامان قالغان... سۇپاخۇننىڭ قىسمى ئاقسۇ كونا شەھەردە خەلقىنى خېلى بەك سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرگەن، نۇرغۇن ئادەم ئاۋاز قوشقان، چوڭ ئانامنىڭ دادىسىمۇ شۇ بىرتال ئارزۇلۇق چوڭ ئوغلىنى [ھازىر ھايات بار] سۇپاخۇنلارغا تاپشۇرغان... سۇپاخۇنلار كەتكەندىن كىيىن ئەينى ۋاقىتتا قورقۇپ ئاقسۇ شەھەرگە كىرىپ كەتكەن رۇستەم بۇغاز [شەنجاڭ - ھاكىم] قايتىپ چىقىپ سۈرۈشتۈرۈپ شۇ بوۋىمىزنى جان يېرىدىن ئېسىپ قويۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئاقسۇنى ئېلىش نىيىتى بولغان بولسا بىر بۇيرۇق كەلگەن بولسا ياكى ئوق - دۇرا ياردىمى كەلگەن بولسا ھېچقانچە گەپ ئەمەس ئىدى... كۆپلەپ ئەسكەرلەرنىڭ شەھىت بولۇپ كىتىشى مەسلىسىگە كەلسەك بۇ مەسلىھەت يەنىلا ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ زىمىسىگە ئارتىلىشى كېرەك....